

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРИ ПСИХОЛОГІЇ, ПЕДАГОГІКИ І ТУРИЗМУ

Кваліфікаційна робота магістра з психології

на тему:

«Крос-культурні відмінності вирішення міжособистісних конфліктів у студентському середовищі»

Допущено до захисту
«___» _____ року

Студентки групи ПС 01-19
факультету перекладознавства
освітньо-професійної програми
Психологічні дослідження
і консультування
за спеціальністю 053 Психологія
Мушки Марії Миколаївни

Завідувач кафедри

_____
(найменування кафедри)

Науковий керівник:
доктор психологічних наук,
професор
О.Ф. Бондаренко

Національна шкала _____
Кількість балів _____
Оцінка ЄКТС _____

_____
(підпис) (ПІБ)

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
KYIV NATIONAL LINGUISTIC UNIVERSITY**

Chair of Psychology, Pedagogics and Tourism

Master's Degree in Psychology

on the topic:

«Cross-cultural differences in resolving inter-personal conflicts in the student community»

*Admitted to the defence of
a thesis*

«   » _____

Student of group PS 01-19
Department of Translation
educational and professional
program
Psychological research
and counseling
Speciality: 053 Psychology
Maria Mushka

Head of a chair

_____
(signature)   (Full name)

Research Adviser:
Doctor of Psychology,
Professor
O.F. Bondarenko

National scale _____
Scores _____
ECTS _____

Анотація

Дипломна робота на тему: «Крос-культурні відмінності у вирішенні конфлікту між українськими та турецькими студентами.»

Об'єкт дослідження – українські та турецькі студенти.

Предмет – способи поведінки при вирішенні конфліктних ситуацій.

Метою даної роботи є порівняльний аналіз соціокультурних та психологічних детермінант, що впливають на поведінку українських та турецьких студентів у конфліктній ситуації.

Робота складається з двох розділів:

В першому розділі досліджується проблема соціокультурних відмінностей, подається загальний огляд проблеми, проводиться теоретичний аналіз наукової літератури за темою дослідження, надається обґрунтування актуальності дослідження даної проблеми.

У другому розділі надається інформація про обрані методики та учасників дослідження, проводиться опис процедури проведення емпіричного дослідження (пояснення вибору емпіричних методів збору даних, характеристика вибірки досліджуваних, проведення психодіагностичних методик, бесіди, статистичної обробки даних, опису результатів дослідження).

Ключові слова: стратегії поведінки, міжкультурний конфлікт, індивідуалізм-колективізм.

Annotation

Thesis on the topic: «Cross-cultural differences in conflict resolution among Ukrainian and Turkish students».

Object of study – Ukrainian and Turkish students.

Subject of study – behaviour patterns in conflict resolution.

The aim of this work is a comparative analysis of sociocultural and psychological determinants that influence the behavior of Ukrainian and Turkish students in a conflict situation.

The work consists of two sections.

In the first chapter the problem of sociocultural differences is examined and an overview of the problem is given, theoretical analysis of the scientific literature on the subject of the study is performed, justification of the relevance of the study of the problem is provided.

The second section provides information on selected methodologies and research participants, description of the procedure for the empirical study (explanation of the choice of empirical data collection methods, explanation of sample of subjects, psychodiagnostic techniques, interviews, statistical data processing, research results descriptions).

Key words: cross-cultural conflict, behavioural strategies, individualism–collectivism

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1: ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ	9
1.1 Загальний огляд проблеми(за останні 20 років)	9
1.2 Крос-культурні дослідження поведінки в конфлікті.....	17
1.3 Обґрунтування і постановка проблеми дослідження	34
РОЗДІЛ 2: КРОС-КУЛЬТУРНІ ВІДМІННОСТІ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНСЬКИХ ТА ТУРЕЦЬКИХ СТУДЕНТІВ У КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ.....	40
2.1 Методики, учасники та організація дослідження	40
2.2 Опис процедури дослідження.	43
2.3 Результати дослідження та їх опрацювання.....	47
2.4 Аналіз результатів дослідження	52
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	63

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В сучасному світі зростає роль міжкультурної взаємодії. В ході процесу глобалізації науки та освіти міжнародні контакти стали звичною справою. Взаємодія з представниками іншої культури стає невід'ємною частиною життя молоді. В той же час учасники міжкультурної взаємодії нерідко зіштовхуються з негативними відчуттями. Основні причини цих відчуттів полягають у різноманітності світосприйняття, тобто в нашому відношенні до навколишнього світу та до інших людей. Сприйняття іншої культури через призму власної культури є головною перешкодою, яка заважає успішному вирішенню цієї проблеми. Найбільшою складністю в міжкультурній взаємодії на сьогоднішній день є успішне вирішення конфлікту між представниками різних культур. Більше того, представники різних культур часто по-різному сприймають одні й ті ж самі конфліктні ситуації. Виходячи з цього, можемо зробити висновок, що міжкультурна комунікація не вибудовується сама собою. При цьому аналіз закордонних та вітчизняних досліджень минулих років показує, що не всі аспекти крос-культурної взаємодії достатньо вивчені.

Безсумнівний вклад у розробку проблеми конфлікту внесли вітчизняні вчені: А. Я. Анцупов, М. С. Вершинін, Н. В. Вешняков, І. Я. Герасименко, Н. В. Гришина, О. Н. Громова, А. В. Дмитрієв, А. І. Желтухін, Ю. Г. Запрудського, А. Г. Здравомислов, В. І. Кудрявцев, В. П. Милецький, Б. І. Хасан, А. І. Шипілов, Р. М. Юсупов, В. А. Отрут і ін.

Проблемою управління конфліктами в різний час займалися Т. П. Галкіна, Н. С. Данакін, В. В. Козлов, А. А. Козлова, Б. Г. Литвак, А. В. Сергійчук, Н. А. Скок, В. І. Сперанський, А. А. Урбанович, К. В. Харченко, А. В. Чумиков, Г. П. Щедровицький, С. В. Шекшня і ін.

Серед західних вчених, які займаються конфліктологічними теоріями, необхідно відзначити: П.М. Блау, Дж. Гібсон, Д.Х. Доннеллі-мл., П. Друкер, О. Крегер, Дж. М. Тьюсон, Дж. В. Ньюстром, К. Девіс, Р. Саймон, В. Томпсон., Дж. Беррі.

Мета дослідження: порівняльний аналіз соціокультурних та психологічних детермінант, що впливають на поведінку українських та турецьких студентів у конфліктній ситуації.

Гіпотеза: у представників турецької культури буде нижчий рівень конфліктності і вони обиратимуть частіше такі стилі виходу з конфліктної ситуації як співробітництво та пристосування. Це обумовлено причетністю турків до колективістичної культури.

Згідно з поставленою метою, визначено такі **завдання** дослідження:

1. Проаналізувати вітчизняну і зарубіжну літературу з проблем міжкультурних відмінностей і міжкультурних відмінностей взаємодії в конфлікті.

2. Вивчити роль культури у виборі способів взаємодії в конфлікті у представників української та турецької культури.

3. Емпірично дослідити вплив культури на специфіку поведінки в конфліктній ситуації.

Об'єкт дослідження: українські та турецькі студенти.

Предмет дослідження: способи поведінки при вирішенні конфліктних ситуацій.

Для вирішення поставлених завдань у роботі використовувались наступні **методи:** теоретичний аналіз наукової літератури за темою дослідження, емпіричні методи збору даних. Серед них методика Томаса, тематичний апперцептивний тест.

Завдання дослідження було реалізовано шляхом застосування системи теоретичних та емпіричних методів. Серед них: методика Томаса, Тематичний апперцептивний тест (ТАТ), методика «Особистісна агресивність та конфліктність», розроблена Є.П. Ільїним та П.А. Ковальовим), спрямованих на вивчення психологічних чинників виникнення міжособистісних конфліктів серед студентів. Методи математичної статистики застосовувалися для встановлення міри зв'язку між конфліктністю особистості студентів та проявами їх позитивної та негативної агресивності (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена) та для порівняння результатів обстеження до і після застосування програми психокорекції (визначення статистичної значимості різниці у показниках 9 докорекційного та післякорекційного тестів за допомогою критерію Стьюдента).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося в жовтні 2020 року та складалося з 2 етапів: теоретичного та практичного. Дослідженням було охоплено 23 учасників.

Апробація результатів магістерської дипломної роботи. Основні положення та результати роботи доповідались та обговорювались на Міжнародній науково-практичній конференції «До світу через мови»

Структура та обсяг дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 87 сторінки. Основний зміст викладено на 60 сторінках друкованого тексту. Робота містить 12 таблиць та 1 рисунок. Список використаних джерел складає 51 найменування, з них 3 – іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1: ПРОБЛЕМА ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ВІДМІННОСТЕЙ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1 Загальний огляд проблеми

Проблеми міжкультурних відмінностей привертали увагу людей з часів античності. Опис побуту, звичаїв і національного характеру різних народів ми можемо знайти в творах Тацита, Плутарха, Геродота, Гіппократа, Плінія Старшого, Сенеки, в давньоруських літописах та інших творах. На ранніх етапах розвитку системи знань про різні народи роботи, присвячені цій тематиці, були переважно описовими, нерідко містили оцінкові судження або пояснювали етнічні відмінності за допомогою біологічних або кліматичних факторів.

В епоху Середньовіччя у зв'язку з релігійними конфліктами та ототожненням особистості з її соціальною роллю, релігійною та етнічною приналежністю посилилася оцінковість суджень про представників інших культур.

У Новий Час культурні відмінності стали предметом роздумів французьких філософів Ф.де Ларошфуко, Ж.де Лабрюєра, М.Монтеня, Ш.Монтеск'є та інших. Філософами було введено поняття «дух народу». Вони вважали географічні чинники основною причиною міжкультурних відмінностей. Поняття «душа народу» розроблялося в рамках концепції І.Г.Гердера. Згідно з поглядами І.Г.Гердера для розуміння міжкультурних відмінностей необхідно вивчати народну творчість.

Наукове вивчення культури народів світу почалося в рамках етнографії та історії. Проблема національного характеру розроблялася в творчості І.Г.Гердера, Д. Юма, І. Канта, Г. Гегеля [45]. Вважається, що етнопсихологія як самостійної галузь науки виникла в 1859 році. Це пов'язано з тим, що саме

тоді німецьким філософом М.Лацарусом та німецьким мовознавцем Г.Штейнталем почав видаватися «Журнал психології народів і мовознавства». Основним поняттям підходу М.Лацаруса і Г.Штейнтала до вивчення культурних особливостей було поняття «народного духу».

На території пострадянського простору етнопсихологія виникла в середині дев'ятнадцятого століття як розділ географії. Термін «психічна етнографія» був запропонований Н.І.Надеждіним. Вченим була складена програма етнографічних досліджень, за якою добровольцями був зібраний великий етнографічний матеріал. На жаль, значна частина цього матеріалу не була проаналізована фахівцями.

К.Д.Кавелін висловлював ідеї про необхідність вивчення психології народів за допомогою аналізу продуктів їхньої духовної діяльності: звичаїв, фольклору, вірувань і т.д. Вчений висловлював ідеї, що етнопсихологія повинна розроблятися в рамках психології і був прихильником універсалізму, виявлення загальних закономірностей через вивчення продуктів духовного життя різних народів. А.А. Потебня розробив концепцію, згідно з якою мова є основним чинником міжкультурних відмінностей і об'єднання людей в народність [45]. Проблема особливостей національного характеру руських людей своєрідності «руської душі» розроблялася в роботах М. М. Карамзіна, В. О. Ключевського, В. С. Соловйова, Н. А. Бердяєва, Н.О. Лоського та ін.

Важливий внесок у становлення етнопсихології вніс В. Вундт у «Психології народів». В. Вундт зазначав, що психологію народів неможливо ототожнювати з психологією особистості, спільне життя і взаємодія людей є причиною виникнення нових явищ, зокрема, загальних уявлень народу про ті чи інші явища [37]. Серед вітчизняних вчених можна виділити Г.Г. Шпета, який робив спроби створення етнічної психології як описової науки[45]. Л. С. Виготським була створена культурно-історична психологія, яка мала значний вплив на розвиток світової крос-культурної психології, перш за все проблем

крос-культурного дослідження психічних процесів. Значний внесок в крос-культурну психологію внесли роботи антропологів М. Мід, Р. Бенедикт.

У сучасній крос-культурній психології розглядають міжкультурні відмінності як соціально детерміновані. В даний час поняття «культура» є міждисциплінарним. Вивченням культури займаються антропология, етнографія, історія, психологія, соціологія, культурологія та інші науки. У вітчизняній і зарубіжній психології співіснують різні визначення поняття культура. Кребер і Клакхольм визначали культуру як «патерни поведінки, засвоєної і переданої за допомогою символів» [28].

Л.Г.Почебут підкреслює, що основне призначення культури полягає у формуванні єдиного розуміння сенсу життя людьми, які належать до цієї спільності. Культура виконує функції структурування і осмислення світу [34]. Г.Тріандіс визначає культуру як «феномен, що включає такі уявлення і моделі поведінки, які «очевидно прийнятні» для її членів і не потребують будь-яких обговорень» [47, с.36].

Д.Мацумото пропонує наступне визначення: культура - це «динамічна система правил, експліцитних та імпліцитних, встановлених групами з метою забезпечити своє виживання, які включають установки, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, загальні для групи, але реалізовані по-різному кожним специфічним об'єднанням всередині групи, що передаються з покоління в покоління, відносно стійкі, але здатні змінюватися у часі» [27, с.38].

У вітчизняній і зарубіжній крос-культурній психології співіснують різні підходи до класифікації культур і пояснення міжкультурних відмінностей (Г.Хофстеде, Г.Тріандіс, Р.Льюїс, Л.Г.Почебут і ін.). Теоретичний підхід Г.Хофстеде заснований на аналізі даних масштабного крос-культурного дослідження, проведеного в міжнародній компанії. На основі аналізу результатів емпіричного дослідження, вченим були виділені чотири провідних параметри, що характеризують культурні відмінності: дистанція влади,

індивідуалізм - колективізм, маскуліність - фемініність, уникнення невизначеності. Дистанція влади визначає ставлення респондентів до влади, керівництва. Г.Хофстеде вважає, що дистанція влади визначається ступенем, в якій люди, що знаходяться на нижчих щаблях ієрархії, схвалюють нерівність між людьми [49].

Д.Мацумото пропонує наступне визначення дистанції влади: «дистанція влади характеризує ту ступінь, в якій різні культури заохочують або підтримують відмінності в статусі влади між взаємодіючими індивідами» [27, с.576].

Результати дослідження, що включені Г.Хофстеде в його монографію, свідчать, що в культурах існує система правил, механізмів, ритуалів, які сприяють підтримці і посиленню ієрархічних відносин між представниками культури [49]. У культурах з високою дистанцією влади переважає авторитарний або патерналістський стиль управління, в культурах з низькою дистанцією влади переважає демократичний стиль управління. У культурах з високою дистанцією влади вертикальні відносини оцінюються як більш значущі. В той час горизонтальні стосунки, в яких рівень довіри між рівними партнерами відносно низький оцінюються як менш значущі.

Культурні параметри індивідуалізм - колективізм входить в різні теоретичні моделі міжкультурних відмінностей. Індивідуалізм передбачає пріоритет інтересів особистості над інтересами групи, а колективізм - пріоритет інтересів групи над інтересами особистості. Дослідники відзначають, що в колективістичних культурах принцип пріоритету інтересів групи над інтересами особистості діє відносно груп, до яких належить особистість. Результати досліджень про ставлення членів колективістичної культури до інтересів членів інших груп є суперечливими [27].

Культурний параметр маскуліність - фемініність визначається як «ступінь заохочення або підтримки з боку даної культури диференціації між

представниками різної статі у сфері виробничих цінностей» [27, с.586]. Маскуліність передбачає поділ традиційних уявлень про розподіл гендерних ролей в сім'ї та суспільстві, а фемінність - поділ егалітарних уявлень про розподіл гендерних ролей в сім'ї та суспільстві. Разом з тим подальші емпіричні дослідження виявили, що маскуліність - фемінність культури проявляється не тільки в гендерних ролях, а й впливає на ставлення до успіху, конкуренції тощо [27].

Н.М.Лебедева і А.Н.Татарко відзначають, що представникам маскуліної культури властиві амбіційність, старанність і незалежність. Представники фемінної культури характеризуються взаємною залежністю, прагнуть до взаємодопомоги, служіння один одному [21].

Культурний параметр «уникання невизначеності» визначає ставлення представників культури до невизначеності і характеризує «ступінь розвиненості в різних суспільствах культурах механізмів, що дозволяють впоратися з тривогою і стресом, викликаних невизначеністю» [27, С.579]. У дослідженнях, проведених в рамках підходу Г.Хофстеде, було виявлено, що культури з більш високим рівнем уникнення невизначеності відрізняються більш високими показниками тривожності серед населення, і негативним ставленням до конфліктів. У культурах з низьким рівнем уникнення невизначеності конфлікт сприймається як етап міжособистісної взаємодії [49].

До переваг теоретичного підходу Г.Хофстеде відноситься велика емпірична база дослідження, адекватність виявлених параметрів для різних культур. Разом з тим, обмеження області дослідження діловими відносинами, недостатня увага до якісних методів дослідження стали причиною деякої етноцентричності підходу, який найбільш адекватно відображає культурні особливості представників західноєвропейських культур.

Дослідження Г.Хофстеде внесли дуже значний внесок в розвиток крос-культурної психології. Подальший розвиток крос-культурної психології

пов'язаний з глибоким аналізом інших культур за допомогою якісних і кількісних методів. У 1991 р теоретичний підхід Г.Хофстеде був доповнений виміром, запропонованим М.Бондом - конфуціанським динамізмом (короткострокова - довгострокова орієнтація). В майбутньому, ймовірно, будуть запропоновані й інші параметри, що відображають найважливіші цінності різних культур.

Американський антрополог і крос-культурний психолог Г.Тріандіс також виділив кілька значущих культурних параметрів: простота - складність культури, жорсткість норм поведінки, вертикальність-горизонтальність, індивідуалізм - колективізм, активність - пасивність, специфічність - дифузність, універсалізм - партикуляризм, інструментальність - експресивність [51, 145-152]. Дослідник відзначає, що виділені ним характеристики взаємопов'язані між собою: колективістичні культури частіше, ніж індивідуалістичні є простими і жорсткими. Вони вимагають суворого дотримання соціальних норм. Найбільш значущими, з точки зору Г.Тріандіса, є параметри вертикальності - горизонтальності, та індивідуалізму - колективізму.

Вчений пропонує власну класифікацію: горизонтальний колективізм передбачає взаємозалежність і єдність, а вертикальний колективізм - служіння інтересам групи; горизонтальний індивідуалізм - незалежність і унікальність особистості, а вертикальний колективізм - досягнення індивідуального успіху і переваги.

Г.Тріандіс вказує, що параметр колективізм - індивідуалізм пов'язаний з контекстністю культури. Контекст взаємодії є більш значущим для представників колективістичної культури, ніж для представників індивідуалістичної культури. Г.Тріандіс зазначає, що індивідуалістичні культури при вирішенні проблем надають більшого значення прагматичності, а колективістичні культури - теоретичній обґрунтованості. В колективістичних культурах критика вчинків або продуктів діяльності

більшою мірою сприймається як спрямована проти особистості опонента, ніж в індивідуалістичних культурах.

Г.Тріандіс пояснює відмінності між культурами не тільки на рівні цінностей, а й на рівні Я-концепції особистості за допомогою конструктів «взаємозалежні Я» і «незалежне Я» [51, с 145-152]. З точки зору Г.Тріандіса культурна дистанція визначається відмінностями в мові, структурі сім'ї, релігії, рівні життя та цінностях. На основі теоретичного підходу Г.Тріандісом і його колегами створені кілька методик дослідження ціннісних орієнтацій, в тому числі, методика, спрямована на дослідження ціннісних орієнтацій як керівних принципів при прийнятті рішень в життєвих ситуаціях. При оцінці теоретичного підходу Г.Тріандіса необхідно відзначити, що, не зважаючи на визнання дослідником негативних сторін колективістичних та індивідуалістичних культур і глибокого аналізу ціннісних орієнтацій і моделей поведінки в різних культурах [47], підхід Г.Тріандіса найбільшою мірою підходить для аналізу американської і західноєвропейських культур, і недостатньо враховує особливості інших культур. Також до недоліків підходу Г.Тріандіса можна віднести оцінковість суджень: наприклад, дослідник оцінює колективістичні культури як більш агресивні у зовнішній політиці [51, с.145-152], ґрунтуючись на власній інтерпретації подій і не проводячи науковий аналіз.

Великий науковий інтерес представляє також підхід Ф.Клакхона і Ф.Стрідбека, який справив значний вплив на роботи К.Рокіча і Ш.Шварца, Л.Г.Почебут і Р.Льюїса. Центральним поняттям підходу є поняття «культурно-ціннісні орієнтації». Культурно-ціннісні орієнтації - це «складні, певним чином згруповані принципи, які спрямовують різноманітні потоки людського мислення і діяльності в ході вирішення загальнолюдських проблем» [36, с.596].

Дослідники виділяють п'ять основних загальнолюдських проблем: ставлення людини до часу; до природи і «надприродного»; до людської

натури; до інших людей; спрямованість діяльності людини. Людська діяльність може бути спрямована на буття, становлення або виготовлення. По відношенню до людської природи виділяються наступні виміри: людина від природи є доброю, злою або нейтральною; людська природа змінна або незмінна. Стосовно відношення людини до часу: орієнтація на минуле, сьогодення або майбутнє. Стосовно відношення людини до інших людей: ієрархічні або егалітарні (рівноправні) відносини; індивідуалістичні або колективістичні [21]. На основі теоретичного підходу Ф.Клакхона і Ф.Стробека Л.Г.Почебут були виділені три типи культур: традиційна культура, сучасна культура та культура, яка динамічно розвивається[33].

Центральним поняттям теоретичного підходу Ш.Шварца є поняття «ціннісні орієнтації». К. Рокічем і Ш.Шварцем були виділені інструментальні та термінальні цінності. На основі аналізу літературних джерел різних культур Ш.Шварцем був створений опитувальник для дослідження універсальних цінностей на двох рівнях: рівні соціальних норм і рівні мотивації особистості за допомогою різної методології. Ціннісні орієнтації розглядалися дослідниками як основні принципи в житті людини, трансцендентні і впорядковані по значимості відносно один одного. До переваг теоретичних підходів Ф.Клакхона, Ф.Стробека, Ш.Шварца відноситься орієнтація на культурну спадщину людства і фундаментальність досліджень.

Т. Парсонс створив власну класифікацію культурних відмінностей на основі п'яти параметрів: афективність - афективна нейтральність, індивідуалізм - колективізм, універсалізм - партикуляризм, якості - результативність, специфічність - дифузність [33]. Керуючись термінологією Ф.Клакхона і Ф.Стробека, ми можемо зробити висновок, що теоретичний підхід Т. Парсонса класифікує культури на підставі вирішення проблеми відношення людей один до одного. Колективізм - індивідуалізм може розглядатися як універсальний параметр, який входить в різні класифікації.

Підхід Р.Льюїса є практико-орієнтованим і спирається на роботи Ф.Клакхона, Ф.Стродбека, Г.Тріандіса, Е. Хол. Класифікація культур, запропонована Р.Льюїсом, орієнтована на ділові відносини і ґрунтується на таких критеріях: спосіб організації часу, способи визначення статусу, особливості комунікації, стилі поведінки [35, с.15-23]. За критерієм способу організації людиною свого часу Р.Льюїс виділяє моноактивні, поліактивні та реактивні культури. Е.В. Сидоренко зазначає, що представники моноактивних культур відрізняються меншою експресивністю, мають кращі навички емоційної регуляції в порівнянні з представниками поліактивних культур [41]. Критерій контекстності культури визначає співвідношення вербальних і невербальних каналів комунікації в спілкуванні. Вище було відзначено, що Г.Тріандіс пов'язує високу контекстність культури з колективістичними цінностями [47].

1.2. Крос-культурні дослідження поведінки в конфлікті

В останні роки однією з найбільш актуальних дослідницьких тем для сучасної соціальної психології є тема крос-культурної взаємодії в його самих різних формах.

Не викликає сумнівів, що подібний інтерес до феномену крос-культурної комунікації, в першу чергу, пов'язаний зі зростаючим практичним запитом.

Аналіз зарубіжних і вітчизняних досліджень останніх років показує, що не всі аспекти крос-культурної взаємодії вивчені досить повно. Більшість опублікованих робіт направлено на аналіз когнітивних, а не поведінкових компонентів взаємодії, таких як стереотипи, установки і забобони. Наприклад, на даний момент існує більш 500 досліджень, що вивчають вплив міжкультурного контакту на установки. При цьому вивченню крос-культурного конфлікту і аспектів поведінки його учасників присвячено значно

менше публікацій, результати яких залишають відкритими для обговорення безліч питань [4, с. 7-9].

Найбільші труднощі в міжкультурній взаємодії виникають при вирішенні конфлікту між представниками різних культур [27].

Конфліктна ситуація виникає через наявність протиріч в інтересах, переконаннях цілях, цінностях партнерів. Учасники конфлікту переживають інтенсивні негативні емоції [2].

Варто зазначити, що сам термін «Міжкультурний конфлікт» розуміється в літературі по-різному, в залежності від традицій конкретної психологічної школи. У вітчизняних дослідженнях поняття «Міжкультурний конфлікт» часто використовується як синонім міжетнічного конфлікту, тобто форми міжгрупової взаємодії, сторони якого представлені різними етнічними групами [43].

Представники різних культур часто по-різному сприймають одні й ті ж конфліктні ситуації. В дослідженні за участі японських та американських студентів було виявлено, що деякі критерії класифікації конфліктних ситуацій є універсальними, а деякі обумовлені культурною специфікою.

У випадку деструктивного вирішення конфлікту між представниками різних культур не тільки знижують успішність спільної діяльності та якість міжособистісних відносин, але й сприяють формуванню негативної думки про іншу культуру в цілому.

Більшість емпіричних досліджень в області культурних відмінностей при взаємодії в конфлікті за участі представників США, країн Західної Європи та Азії, в тому числі Китаю та Японії.

Одним з найвідоміших таких досліджень є емпіричне дослідження М.Г.Леонтєва, в ході якого було виявлено, що російські та англійські респонденти обирають подібні стратегії взаємодії в конфлікті. Також були виявлені деякі культурні відмінності: росіяни частіше ніж англичани надають

перевагу стратегії взаємодії, орієнтовані на власні інтереси. Також було виявлено, що в росіян контекст конфліктної взаємодії(стосунки з другом або з посторонньою особою) більшою мірою впливає на надання переваги стратегії взаємодії, ніж у англічан[23].

Культурні особливості можуть проявлятися по-різному, залежно від типів стосунків між партнерами та суті конфліктної ситуації. Емпіричні дослідження показують, що колективісти порівняно з індивідуалістами проявляють більшу готовність враховувати інтереси партнера в конфліктах з представниками своєї групи. В той же час емпіричні дані про обрання колективістами та індивідуалістами стратегій взаємодії в конфліктах з представниками інших груп досить суперечливі[47].

В силу того, що культурні відмінності у взаємодії в конфлікті пов'язані з такими параметрами, як дистанція влади та індивідуалізм/колективізм(Хофстеде, Тріандіс). Значимим параметром в міжкультурній взаємодії також є контекстність культури. Представники висококонтекстуальних культур більшою мірою надають перевагу непрямим способам взаємодії в конфлікті. В той же час представники низькоконтекстних культур частіше обирають прямі способи взаємодії в конфлікті [44].

В основі крос-культурного конфлікту, як правило, лежить відсутність взаєморозуміння або брак знань про іншу культуру. Крім того, існує ряд міжкультурних конфліктів, які являють собою реалізацію на міжособистісному рівні більш глибокого міжгрупового конфлікту, існуючого протягом довгих років міжетнічного антагонізму (наприклад, конфлікти на Північному Кавказі або на Близькому Сході). В цілому, в зарубіжних психологічних дослідженнях відзначається, що не тільки причини виникнення крос-культурного конфлікту, а й особливості поведінки його учасників відрізняють даний феномен від інших видів соціальних конфліктів.

Інтерес до категоризації та опису способів поведінки в конфлікті, як до важливого теоретичного базису вироблення ефективних рішень для

управління та врегулювання конфліктів, виник в США в 60-х рр минулого століття. Певні патерни конфліктної поведінки отримали назву конфліктних стилів або стилів управління конфліктом (conflict management styles), у вітчизняну психологію даний термін прийшов у вигляді «стратегій конфліктної поведінки» [26, с. 56-58].

Стиль, або стратегія, поведінки в конфлікті більшістю дослідників розуміється як шаблонний відповідь на конфлікт у різних ситуаціях.

У західній літературі існує безліч таксономій, що описують стратегії конфліктної поведінки. Однією з найбільш відомих у соціальній психології і найбільш підтверджених у різних дослідженнях моделей є двовірна модель подвійний зацікавленості. Модель подвійної зацікавленості, описана Рубіном Пруйтом в її сучасному розумінні, є логічним продовженням більш ранніх систем класифікації конфліктної поведінки. В першу чергу, вона базується і в багатьох аспектах дублює модель Томаса-Кілмана, розроблену ще в 70-х роках минулого століття К. Томасом і Р. Кілманом. Крім того, дана модель містить в собі елементи сітки управління Р. Блейка і Дж. Мутон.

Відповідно до моделі подвійної зацікавленості виділено п'ять стратегій, які розташовуються в площині залежно від орієнтації суб'єкта конфлікту на власні інтереси (напористість) або на інтереси опонента (кооперація). П'ять стратегій конфліктної поведінки розташовуються в даній системі координат наступним чином:

- Суперництво – висока турбота про свої інтереси при низькій турботі про інтереси інших або, іншими словами, висока напористість при низькій кооперації;
- Співпраця – висока турбота про себе в поєднанні з високою турботою про інших (висока напористість і висока кооперація);
- компроміс – середній рівень турботи як про свої, так і про чужі інтереси (середній рівень напористості і кооперації);
- поступки – низький рівень турботи про себе і високий рівень турботи про інших (низька напористість при високій кооперації);

– уникнення – низький рівень турботи як про себе, так і про іншу сторону (низька напористість і низька кооперація) [17, с. 177-180].

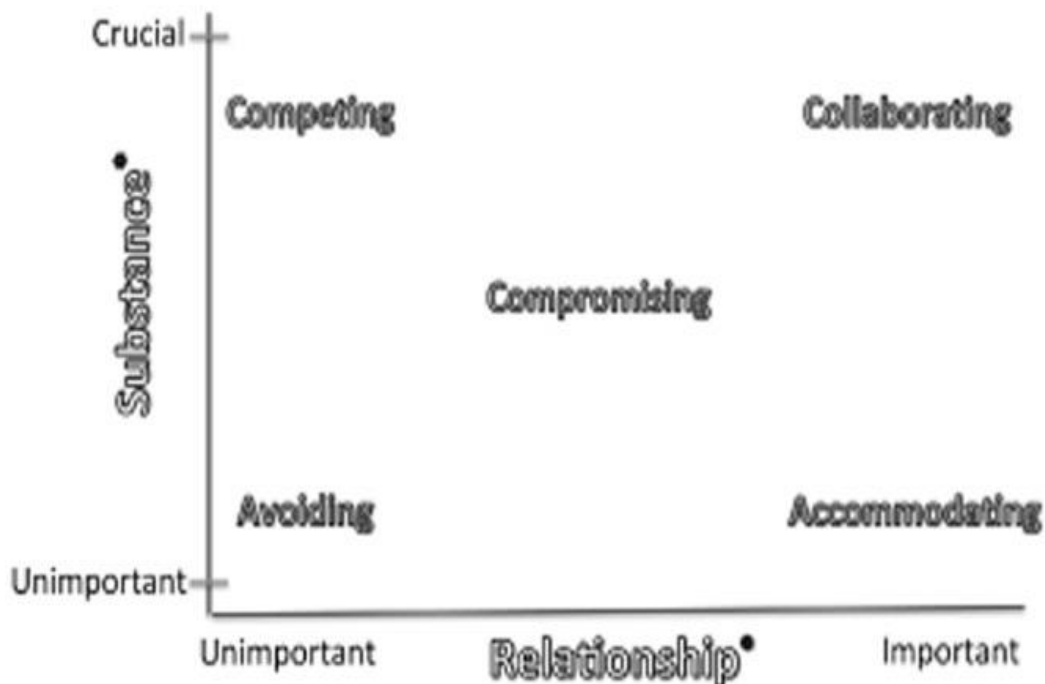

Рис 1.1 <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/nej.12084>

У наступні роки модель подвійної зацікавленості неодноразово піддавалася критиці в тому числі і тому, що була розроблена і апробована виключно для західної культури. Як підкреслює С. Тінг-Тумі, складність використання даної моделі при аналізі крос-культурного конфлікту може полягати в тому, що стратегії будуть інтерпретуватися учасниками по-різному в залежності від їх культурного базису. Наприклад, стратегія уникнення, яка згідно моделі подвійної зацікавленості демонструє низьку турботу як про свої інтереси, так і про інтереси іншої сторони, в східних культурах може розумітися як прагнення до гармонії, тобто висловлювати високу турботу про власне благополуччя.

Пізніше Мітчелл Хаммер розробив культурно-орієнтовану модель, що класифікує стратегії поведінки в крос-культурному конфлікті, і назвав її «Контекст стилю міжкультурного конфлікту». Стратегію конфліктної поведінки М. Хаммер визначає як набір дій конфліктуючих сторін, який

забезпечує «інтерпретаційну рамку» для розуміння намірів, мотивів і дій один одного. За аналогією з моделлю подвійної зацікавленості, він виділяє два виміри, які визначають вибір стратегій: перший пов'язаний з тим, як сторони вирішують розбіжності, другий – з тим, які емоції вони переживають. Ключовою відмінністю даної моделі від моделі подвійної зацікавленості є те, що її вимірювання базуються на характеристиках культури, а не на особистій мотивації учасників.

Для кожного виміру М. Хаммер описує діаметрально протилежні способи поведінки в крос-культурному конфлікті:

1) поведінка, яка відображає прямі або непрямі підходи до обговорення існуючих розбіжностей;

2) поведінка, яка відображає більш емоційні та більш стримані способи вираження своїх почуттів учасниками [3; 27].

Непряма манера або прямота в обговоренні розбіжностей багато в чому залежить від лінгвістичних стратегій, поширених в даній культурі. У деяких культурах прийнято активно використовувати у мові метафори, аналогії і натяки, в той час як в культурах, де поширена протилежна стратегія, високо цінується точність і ясність мови.

Крос-культурні дослідження, спрямовані на вивчення прямих і непрямих стилів комунікації, як правило, розглядають їх через призму індивідуалізму і колективізму, або низько- і висококонтекстних культур. Так, в індивідуалістичних культурах присутній прямий комунікативний стиль, так як їх представники цінують пряму розмову і можливість висловити свої потреби, в той час як члени колективістських культур підкреслюють цінність здогадок і обережність у вираженні думок та почуттів. Прямота в обговоренні розбіжностей пов'язана з більш частим використанням такої стратегії в моделі подвійної зацікавленості, як домінування, а непряма манера – зі співпрацею та компромісом.

Загалом, зарубіжні дослідження, проведені в рамках підходу індивідуалізм / колективізм, розглядають прямі і непрямі стилі комунікації як ключовий пункт непорозуміння між представниками різних культур.

Відмінності в стилях поведінки в крос-культурному конфлікті також можуть бути концептуалізовані через уявлення про високо- і низькоконтекстні культури. Едвард Холл вважає, що при висококонтекстній комунікації велика частина сенсу повідомлення знаходиться у фізичному або соціальному контексті або інтерналізована самим індивідом, тоді як при низькоконтекстній комунікації велика частина інформації знаходиться у вербальному (експліцитному) коді. До висококонтекстних культур Е. Холл відносить азіатські країни, а також країни Середземномор'я та Близького Сходу, а до низькоконтекстних – США, Великобританію, Скандинавські країни [13, с. 134-137].

Зарубіжні дослідження показують, що представники висококонтекстних культур частіше використовують непрямі комунікаційні стратегії, а також більше покладаються на втручання третьої сторони для врегулювання конфлікту, тоді як в низькоконтекстних культурах частіше вдаються до прямих вербальних стратегій.

Наступний вимір, який розглядається – це емоційна стриманість або емоційна виразність. Девід Мацумото підкреслює, що саме вираження емоцій є найбільш значущим показником культурної подібності або відмінності. Незважаючи на те, що природа емоцій універсальна, вони культурно специфічні у своєму вираженні. Таким чином, емоційна експресія, яка в зарубіжних публікаціях часто називається «display rules» базується на нормах конкретних культурних спільнот. У контексті даного підходу культури розрізняються за ступенем емоційної вираженості або стриманості, прийнятої в соціальній взаємодії і конфліктах. Метааналіз досліджень, проведених в 50 країнах, показав, що найбільш емоційно стриманими вважають себе жителі Польщі, Японії та Ефіопії, а найбільш емоційно виразними – жителі Єгипту, Іспанії, Куби, Саудівської Аравії, Венесуели та Філіппін [7, с. 97-99].

Представники емоційно експресивних культур схильні більш відкрито і наочно демонструвати свої почуття за допомогою невербальної і паравербальної комунікації. На противагу цьому представники емоційно стриманих спільнот намагаються мінімізувати зовнішній прояв емоцій, в таких культурах цінується емоційна стриманість під час конфлікту. Дослідження, що проводяться в Латинській Америці і Південно-Східній Азії, показують, що контроль над негативними емоціями має вирішальне значення для ефективного врегулювання конфліктів.

В зарубіжних публікаціях був описано ряд моделей, які розглядають емоційну експресію в контексті культури та її цінностей. Так, з точки зору С. Тінг-Тумі, індивідуалістичні культури схильні заохочувати більш відкрите вираження емоцій, щоб чесно донести свої почуття до іншої сторони конфлікту, в той час як у колективістичних культурах прийнято маскувати негативні емоції, щоб зберегти гармонію у відносинах. Д. Мацумото пише про те, що в культурах з високою дистанцією влади і високим рівнем колективізму прийнято проявляти емоційну стриманість в соціальній взаємодії[27].

На підставі даних двох вимірювань М. Хаммер описав чотири стратегії поведінки в крос-культурному конфлікті. Перша стратегія – дискусія – характерна для прямої комунікації та високого рівня емоційної стриманості. На думку М. Хаммера, цей стиль підкреслює точність у використанні мови і відповідає виразу «говори, що думаєш, і думай, що говориш». Крім того, сторона конфлікту, яка використовує дану стратегію, розглядає інтенсивне вираження емоцій як потенційно небезпечну дію. У такому випадку обговорення розбіжностей повинно будуватися на об'єктивних фактах.

Наступна стратегія, що виділяється – це зобов'язання, яке відповідає прямому комунікаційному стилю і високій емоційній експресивності. Цей стиль прагне до вирішення конфлікту через демонстрацію інтенсивних вербальних і невербальних емоційних проявів.

Третя стратегія – пристосування – являє собою поєднання непрямой комунікації і емоційної стриманості. Учасник конфлікту, який застосовує

даний стиль, буде прагнути використовувати двозначність та алегоричність мови, а також емоційний спокій для того, щоб тримати конфлікт під контролем.

І остання стратегія – динамічна – включає в себе використання непрямой комунікації та емоційної експресії. Такий стиль стимулює учасника конфлікту використовувати наступні лінгвістичні прийоми: гіпербола, повторення, використання асоціацій спільно з більш емоційним конфронтаційним дискурсом і експресією. Як підкреслює Стівен Ворчел (Stephen Worchel), модель ICSI М. Хаммера залишає відкритим для дискусії наступне питання: як будуть взаємодіяти представники різних культур, що мають схильність до різних стратегій поведінки, і яким чином зіткнення з іншою стратегією буде впливати на поведінку індивіда [11, с. 172-175].

Ще однією теоретичною концепцією стратегій поведінки в крос-культурному конфлікті є теорія «обличчя» (ідентичності) в переговорах, яка містить в собі ряд ключових пунктів і спрямована на пояснення поведінки в крос-культурному конфлікті. «Обличчя» в даному розумінні – це почуття сприятливого соціального іміджу, яке виникає у індивіда в процесі взаємодії з іншими людьми. «Обличчя» є пояснювальним механізмом конфліктної поведінки в різних культурах. Так зване «керування обличчям» визначається як вибір патернів комунікативної поведінки, спрямованих на впровадження та підтримку власного позитивного образу і підтримка або оскарження позитивного образу іншої людини. Основні положення теорії полягають у наступному:

1) люди у всіх культурах намагаються зберігати «обличчя» у всіх ситуаціях спілкування;

2) збереження «обличчя» стає особливо проблематичним в ситуаціях невизначеності (таких, як конфлікт);

3) культурна варіативність, індивідуальні особливості та ситуаційні фактори впливають на прагнення учасника комунікації піклуватися про власне «обличчя» або «обличчя» партнера;

4) турбота про «обличчя» впливає на поведінку в міжгруповому і міжкультурному конфлікті [16].

Крос-культурний конфлікт в рамках даної концепції розуміється як ситуація, що вимагає активного управління «обличчям» двох взаємозалежних учасників. Турбота про «обличчя» може мати два локуси – бути спрямована на власний імідж і мати в своїй основі індивідуалістичні цінності, а може бути спрямована на образ іншого і розділяти колективістичні установки.

Таким чином, відповідно до даної теорії, існують дві стратегії поведінки в конфлікті: одна спрямована на підтримку поваги до себе, а інша – на підтримку поваги до іншої особи. Дані стратегії добре узгоджуються з моделлю подвійної зацікавленості. Дослідження показали, що турбота про себе пов'язана з такою стратегією, як суперництво, турбота про інших – з компромісом, уникненням і компромісом, а турбота одночасно і про своє «обличчя», і про «обличчя» іншого – зі співпрацею.

Більшість досліджень останніх років спрямовані не на розробку нових моделей поведінки в конфлікті, а на вивчення різних передумов, що впливають на вибір стратегії в крос-культурному конфлікті. Виділяють три основні групи факторів, що впливають на вибір стратегії конфліктної поведінки в будь-якому міжособистісному конфлікті:

- 1) особистісні (стать, вік, темперамент, особистісні риси, установки, мотивація);
- 2) ситуаційні (соціальний контекст, історія відносин між сторонами, соціальні ролі);
- 3) культурні (культура і трансльовані нею норми і цінності) [19, с. 146-148].

Дослідники, що вивчають крос-культурний конфлікт, такі як Е. Марселла, М. Хаммер і М. Девидхайзер, у своїх роботах приділяють особливу увагу передумовам поведінки учасників крос-культурного конфлікту. Ентоні Марселла вважає, що сама культура може провокувати насильство і агресивні стратегії поведінки як всередині власної групи, так і по відношенню до

представників інших груп. З цією точкою зору згодні Р. Нісбетт і Д. Коен, чий дослідження показали, що культура на півдні Сполучених Штатів підтримує ідею використання насильства для захисту своєї честі. Пояснюючи даний феномен, Деніель Бар-Таль вводить поняття «групові переконання», припускаючи, що колективні переконання можуть включати в себе уявлення про загрози і передбачуваних ворогів групи. Ці переконання можуть як підвищити пильність групи до загроз її існування, так і підтримати застосування насильства для боротьби з цими загрозами. У своїх роботах Д. Бар-Таль показує, що переконання щодо існуючих переслідувань (і супроводжуючі їх групові емоції страху), які поділяють ізраїльські євреї, можуть перешкоджати прогресу у розвитку мирних відносин з палестинцями.

Окремим фактором, який виділяє Е. Марселла, є історія взаємовідносин між культурними групами, чий представники зараз перебувають у конфлікті. Це стає особливо важливим, коли між етнічними групами існує довгий невирішений конфлікт. Історія групи має велике значення для групової ідентичності. Однак, за твердженням С. Бурчала, особливого значення набуває не сама історія, а її інтерпретація членами групи. Наприклад, напад на цивільних осіб може розглядатися як акт тероризму однією стороною конфлікту і при цьому як акт свободи і справедливості – іншою стороною.

Гіпотеза про те, що найважливішим предиктором, що впливає на вибір стратегії в крос-культурному конфлікті, є культура, знаходить підтвердження в значній кількості емпіричних робіт. Взаємодія з представником іншої культури, згідно теорії соціальної ідентичності, посилює власну групову ідентичність, актуалізуючи в даній культурі норми, цінності та патерни поведінки. Поняття «культура» вивчається в багатьох гуманітарних дисциплінах і не має єдиного визначення.

Е. Марселла, провівши аналіз визначень культури, які найбільш часто зустрічаються в західних публікаціях, виділив основні її властивості, які є важливими з точки зору психології. Він визначив культуру моделі поведінки, які переважає в соціумі, і смисли, які передаються через різні форми діяльності

з метою індивідуальної та колективної адаптації та регулювання. Варто відзначити, що таке визначення культури перегукується з її розумінням в культурно-історичному підході [32, с. 302-305].

Вплив культури на поведінку традиційно розглядається через трансляцію цінностей. В основі більшості крос-культурних досліджень конфліктної поведінки лежить ціннісна модель культури, запропонована Г. Хофстеде. Спочатку він виділив п'ять (пізніше шість) культурних вимірів: колективізм / індивідуалізм, дистанція влади, маскуліність / фемініність, уникнення невизначеності, тимчасова перспектива.

Найбільш вивченим культурним виміром як і раніше залишається дихотомія індивідуалізм / колективізм. У зв'язку з цим вплив індивідуалізму і колективізму на вибір певного конфліктного стилю досліджено найбільш ретельно. У багатьох роботах була встановлена наступна тенденція: представники індивідуалістичних культур віддають перевагу стратегіям, які спрямовані на задоволення власних інтересів, такі, як домінування і співробітництво, тоді як представники колективістичних товариств вище ставлять інтереси іншої сторони, тому або поступаються, або уникають конфліктної поведінки.

На думку М. Козана представники колективістських культур в конфлікті використовують так звану «модель збереження гармонії», в той час як індивідуалісти найчастіше вдаються до «конфронтаційної моделі». Дану гіпотезу підтверджує дослідження С. Каган і колег, яке показало, що Мексиканські і Бразильські респонденти (колективісти) частіше вдаються до відходу і поступок порівняно з європейськими респондентами (індивідуалісти).

Однак пізніші за часом зарубіжні публікації демонструють відхилення від встановленої тенденції і роблять акцент на розгляді різних аспектів індивідуалізму/колективізму. С. Борос виявила, що голландські респонденти з високим рівнем горизонтального колективізму частіше вдаються до стратегії співпраці. Подібне дослідження, проведене в Туреччині, також підтверджує,

що колективізм може бути предиктором вибору стратегії співпраці. При цьому автори відзначають, що важливу роль тут відіграють й інші аспекти – значимість особистого успіху, цінність роботи поодинці, норми підпорядкування груповим інтересам [30, с. 258-262].

В одному з досліджень було також показано, що азіатські студенти (колективісти) крім компромісу і уникнення з такою ж частотою вибирають співпрацю. Крім цього, для представників колективістичних культур вибір стратегії залежить і від того, з ким саме відбувається конфлікт: якщо це представник іншої «чужої» групи, то висока ймовірність вибору «жорсткої стратегії», наприклад, домінування. Д. Мацумото і Х. Хванг пояснюють це тим, що підтримка хороших відносин з представником іншої групи не представляє для колективіста особливої цінності. Наприклад, у своїх дослідженнях К. Лейнг виявив, що китайці, на відміну від американців, частіше вступають в суперечки з представниками чужої групи, ніж з представниками своєї власної.

Вплив інших характеристик культури на конфліктну поведінку вивчено в меншій кількості досліджень. У своїх роботах К. Лейнг і У. Стефан виявили наступні кореляції: члени культур з більшою дистанцією влади мають менше конфліктних ситуацій зі своїми начальниками та більш статусними людьми, ніж члени культур з низькою дистанцією влади. Крім того, члени культур з більшою дистанцією влади частіше вдаються до вирішення конфліктів за допомогою третьої сторони. Ці ж дослідження показали, що представники фемінінної культури віддають перевагу стратегіям, близьким до компромісу, тоді як представники маскулінної культури частіше вдаються до домінування.

У зарубіжних роботах аналіз впливу культурних цінностей на конфліктну поведінку проводиться не тільки виходячи з загальноуніверсальної концепції Г. Хофстеде, але і з опорою на індигенні теорії культурних цінностей. Наприклад, в рамках конфуціанської теорії цінностей, поширеної в Китаї, прийнято вивчати мотиви гармонії, які присутні у жителів конфуціанських країн. Прагнення до гармонії, в першу чергу, виражається в бажанні

підтримувати хороші відносини з оточуючими людьми. К. Лейнг виділяє два основних мотиви гармонії: уникнення дезінтеграції (тобто уникнення тих дій, які б могли привести до погіршення відносин) і посилення гармонії (тобто вчинення дій, які повинні привести до поліпшення відносин). К. Лейнг також виявив, що ці два мотиви по-різному впливають на вибір стратегії конфліктної поведінки. Мотив посилення гармонії стимулює відкритий діалог двох сторін і пошук оптимального рішення, тому він пов'язаний з такими стратегіями, як співпраця і компроміс. У той час як уникнення дезінтеграції буде підштовхувати сторону йти від конфронтації або йти на поступки [24].

Вплив культури на учасників крос-культурного конфлікту опосередковує такий конструкт, як «культурна чутливість». Оскільки чутливі до культури люди ясніше усвідомлюють міжкультурні відмінності, вони також можуть бути більш сенситивні до міжкультурних конфліктів, ніж люди з низькою чутливістю. В результаті, люди, які мають різні рівні міжкультурної чутливості, можуть вдаватися до різних стратегій поведінки в конфлікті між представниками різних культур.

Незважаючи на сильну підтримку теорії культурного впливу на вибір стратегії конфліктної поведінки, деякі дослідження показують результати, які суперечать даній теорії. Наприклад, Лаура Дрейк виявила, що коли американці і тайваньці вели міжкультурні переговори, вони не обов'язково дотримувалися стратегій, передбачених їхньою культурою. Замість цього, на вибір ними стратегій конфлікту значно вплинули індивідуальні та ситуаційні фактори. Така позиція багато в чому узгоджується з гіпотезою К. Томаса, Л. Путнем і Ч. Вілсон, які стверджують, що учасники конфлікту частіше демонструють ситуативно обумовлену, ніж детерміновану культурою поведінку. Як пише С. Ворчел, незважаючи на сильний вплив, групові цінності та установки не завжди проявляються на індивідуальному рівні взаємодії.

Крім того, ряд дослідників висувують гіпотезу про те, що в процесі акультурації і придбання нової соціальної ідентичності освоюються і нові (характерні для приймаючої сторони) стратегії конфліктної поведінки.

Крім вивчення культурних передумов увага дослідників спрямована також на розгляд ситуативних детермінант, характерних виключно для міжкультурної взаємодії. Одним з найбільш важливих факторів у крос-культурному конфлікті є такі, як міжгрупова тривожність і занепокоєння при міжкультурному спілкуванні (intercultural communication apprehension, ICA). Термін ICA був введений Дж. Нойліпом і Дж. МакКроски, вони визначили дане явище як страх або тривогу, пов'язані з очікуванням або реальною взаємодією з людьми з іншої етнічної або культурної група. Невизначеність у спілкуванні призводить до тривоги, тоді як невизначеність у спілкуванні з людиною з іншої культури призводить до певного занепокоєння – до занепокоєння при міжкультурному спілкуванні. Подібне занепокоєння проявляється як фізіологічно, так і емоційно, воно може викликати підвищену тривожність і відчуття втрати контролю. У міру посилення ICA люди менш схильні брати участь у міжкультурній взаємодії. Це може призвести до зниження толерантності та посилення презирства до людей іншої культури. Якщо рівень ICA буде зменшений, тоді бажання спілкуватися з іншою культурою може зрости [40].

Потрібно відзначити, що більшою мірою вивчено вплив міжгрупової тривожності на процес акультурації і формування міжгрупових установок і стереотипів, тоді як вплив тривожності на конфліктну поведінку поки багато в чому залишається теоретичною гіпотезою. Дану гіпотезу можна охарактеризувати наступним чином: низька тривожність по відношенню до міжкультурних контактів в сукупності з відчуттям соціальної підтримки і когнітивною гнучкістю буде привертати учасників конфлікту до відкритого діалогу та спільного вирішення проблеми, тобто стимулюватиме використання стилів компромісу і співпраці. Існує невелика кількість досліджень, які емпірично підтверджують дану гіпотезу. Крім того, Г. Гудікунст вказує на те, що будь-якій міжкультурній комунікації відповідає виражене відчуття невизначеності, яке, в свою чергу, впливає на учасників

комунікації. Також у дослідженні Дж. Нойліп і Д. Р'ян було виявлено, що високий рівень ІСА негативно корелює як з співпрацею, так і з домінуванням.

Таким чином, можна зробити висновок, що поведінка в крос-культурному конфлікті є продуктом соціалізації, в ході якої засвоюються цінності і норми, які розділяються даною культурою, але в кожній конкретній ситуації на вибір стратегії конфліктної поведінки можуть впливати ще і певні ситуативні та особистісні фактори.

Багато зарубіжних дослідників задаються питанням про те, чи існують певні правила вибору стратегії поведінки, дотримуючись яких можна було б успішно вирішити крос-культурний конфлікт. С. Тінг-Тумі і Дж. Оетцель вважають, що стратегії, спрямовані на кооперацію, є найбільш придатними в міжкультурній взаємодії, оскільки дозволяють конструктивно вивчати проблемні питання і зберігати при цьому взаємну повагу. Вибір таких стратегій може бути більш прийнятним як для індивідуалістів, так і для колективістів, ніж вибір стратегії домінування або суперництва (оскільки дана стратегія нетипова для колективістів) і уникнення (оскільки дана стратегія нетипова для індивідуалістів) [48, с. 98-105].

Крім цього, в конфліктних ситуаціях з представниками приймаючої культури переваги на користь стратегій кооперації стилів конфлікту, які враховують потреби обох сторін, стимулюватимуть розвиток міжособистісних відносини. Оскільки намір брати участь у взаємодії з представниками приймаючої культури в ключі співпраці має вирішальне значення для інтеграції в культуру приймаючої країни, стратегії поведінки в конфлікті, які відображають цей намір, також можуть виступати важливим пунктом адаптації до нової культури. Крім цього, одним з найбільш важливих аспектів в успішному врегулюванні та запобіганні крос-культурних конфліктів є розширення уявлень про культурну варіативність та культурну обумовленість міжособистісної комунікації.

Однією з поширених конкретних методик для виявлення стратегії в конфлікті є опитувальник М. Рехіма.

Опитувальник містить ряд суджень, кожне з яких співвідноситься з однією з п'яти субшкал, відповідних стратегіям конфліктної поведінки моделі подвійної зацікавленості. Приклади суджень, включених до різних субшкал:

1) співпраця: я постараюся вивчити проблему спільно з іншою стороною, щоб знайти прийнятне рішення для нас обох;

2) компроміс: я постараюся знайти середній курс для вирішення розбіжностей;

3) поступки: я постараюся задовольнити побажання іншої сторони;

4) уникнення: я постараюся уникнути відкритого обговорення проблеми;

5) домінування: я постараюся бути твердим у захисті своїх інтересів.

Респондентів просять оцінити, з якою ймовірністю вони б повели себе у конфлікті з представником іншої культури кожним із запропонованих способів. Кожне судження оцінюється за 7-бальною шкалою від «абсолютно не згоден» до «повністю згоден». В різних модифікаціях даного опитувальника змінюється кількість або формулювання пропонуваніх суджень.

Незважаючи на поширеність методу опитування в сфері вивчення поведінки в міжкультурному конфлікті, його піддають численній критиці. Як правило, це пов'язано з двома аспектами: по-перше, з можливою невідповідністю відповідей, які дають респонденти, їх реальної поведінки. На вибір стратегії при заповненні опитувальника можуть впливати соціальні норми і правила, в той час як в реальному конфлікті респондент може відходити від існуючих в суспільстві приписів. Дані змінні, як правило, ніяк не контролюються в ході дослідження.

Іншим проблемним питанням залишається той факт, що модель подвійної зацікавленості, яку використовують у крос-культурних дослідженнях, побудована для західної культури і не завжди об'єктивно відображає репертуар конфліктної поведінки в інших країнах.

Однак альтернатив даному методу поки запропоновано не так багато. Однією з таких альтернатив є аналіз кейсів реальних крос-культурних

конфліктів. Такий підхід вирішує проблему відповідності фактичної та гіпотетичної поведінки, але, як і будь-який інший ретроспективний метод, має ряд істотних обмежень, що ускладнюють його використання.

1.3. Обґрунтування і постановка проблеми дослідження

На даний момент проблема соціальної адаптації особистості є своєрідним науковим полем, в руслі якого за кордоном активно співпрацюють соціологи і психологи, філософи і культурологи, соціальні працівники і педагоги, вчені та управлінці різних країн і континентів. Але проблема адаптації іноземців вивчалася не багатьма авторами.

Однією з актуальних проблем в даній області є вивчення такої категорії мігрантів як «студенти», тобто особи, тимчасово перебувають в чужій країні.

Саме дана група відчуває найбільші труднощі в процесі соціально-психологічної адаптації через тимчасові обмеження, через які студенти не встигають долучитися до норм і цінностей приймаючої культури. Ступінь їх інтеграції в новому культурному середовищі залежить від національних і релігійних відмінностей, географічних відмінностей, а також індивідуальних особливостей.

До України щорічно приїжджає значна кількість студентів з різних країн світу, в тому числі і з Турції [1]. Для багатьох з них процес адаптації в українському суспільстві проходить зі складнощами. На основі узагальнення деяких дослідницьких робіт з'ясувалося, що у 79,8% виникає проблема культурного і мовного бар'єру при спілкуванні з місцевими жителями, у 64,2% – проблема з незвичним кліматом і харчуванням, у 54,7% – проблема неадекватності наявних звичок у стилі одягу та поведінки в публічних місцях. У зв'язку з цим існує необхідність більш глибокого вивчення цієї проблеми, особливо на прикладі представників турецької культури: культурна дистанція між ними і місцевим населенням значна, в результаті чого вони відчувають набагато більше проблем на відміну від представників інших культур.

Відносини між будь-якими етнічними групами, в тому числі між африканцями і приймаючим суспільством – це відносини між генетично різними соціальними утвореннями. Тому громада змушена шукати спосіб існування в іноетнічному соціальному оточенні. Цей процес не зводиться до індивідуальної адаптації приїжджих.

Взаємодія груп іноземних студентів і приймаючого суспільства лежить в основі формування менталітету студентів, який багато в чому визначає їх поведінку.

Зазвичай приймаюче суспільство – це добре структурований соціум, в якому кожна соціальна група виконує свою, необхідну для нього функцію. Цей соціум володіє тільки йому властивою суспільною свідомістю, і він дуже стійкий до зовнішніх впливів.

Турецькі студенти зі своїми традиціями, своїм образом думок і світосприйняттям є чужорідними для українського суспільства, і, за будь-яких обставин, їх присутність порушує природній для нього перебіг життя. Першорядний інтерес представляє соціокультурний аспект взаємодії іноземних (турецьких) студентів і приймаючого суспільства, так як адаптація означає процес соціокультурної трансформації приїжджого в зовсім іншому культурному середовищі [2].

Іноземний студент – це особа, яка прибуває на навчання в чужу країну на певний час [3], рамки якого фіксовані метою і терміном навчання. Він навчається у вищому навчальному закладі, засвоює програмний матеріал і після цього повертається до себе на батьківщину і використовує накопичений досвід і знання. У процесі навчання іноземного студента і знаходження його в країні перебування складаються різноманітні соціальні зв'язки, відбувається взаємодія з місцевим співтовариством.

Характер цих зв'язків і взаємодій визначає успішність або неуспішність процесів адаптації і в кінцевому рахунку позначається на ефективності і рівні тих знань і умінь, які набуває іноземний учень.

Дослідження взаємодій індивідів лежить в області соціології та соціальної психології. У питанні про суть соціальної взаємодії можна дотримуватися позиції Едмонда Марка і Домініка Пікари, які визначають його як обмін інформацією, афектом або енергією між більш ніж двома суб'єктами соціальної групи або суспільства [5].

Взаємодія це обмін, взаємне спілкування, що вимагає наявності двох або більше суб'єктів для того, щоб обмін відбувся. Цим досягається певний ефект і не виключається можливість реакції. Взаємодія є основою не тільки міжособистісних відносин, а й соціальної взаємодії. В даному випадку адаптація турецьких студентів знаходиться в рамках міжкультурної взаємодії.

Взаємодія іноземних студентів з місцевими жителями складається в області соціальних, психологічних, економічних, політичних і духовних відносин. Слід зазначити, що переважно такі відносини носять позитивний характер і засновані головним чином на співпраці, кооперації, адаптації, інтеграції. Разом з тим можливі випадки негативних відносин, таких як конфлікт, напад, конкуренція, сегрегація, дискримінація. І, нарешті, взаємодії між іноземними студентами та місцевим населенням можуть мати амбівалентну форму, проявляючись через змагання, конкуренцію [3].

У спілкуванні між іноземними студентами і приймаючим соціальним середовищем існують як внутрішньогрупові відносини, так і міжгрупові. У процесі внутрішньогрупового спілкування іноземні студенти, як правило, спілкуються і взаємодіють між собою в основному на основі земляцьких або мовних уподобань. Міжгрупове спілкування і взаємодія виходить за ці рамки. Студенти спілкуються з однокурсниками, викладачами, друзями, знайомими і т.д. у цій взаємодії вони дізнаються про себе і відкривають себе для інших. Саме завдяки спілкуванню іноземні студенти встановлюють, підтримують, припиняють і потім відновлюють відносини з місцевими жителями. Саме через цей тип взаємодії активніше і ефективніше йдуть процеси адаптації в новому для іноземців соціокультурному і фізично-географічному просторі [3].

Процеси взаємодії між іноземними студентами та місцевими жителями мають різну форму, відбуваються на вербальному та поведінковому рівнях. Надалі відбувається більш тісна взаємодія, досягається компроміс, місцеві жителі можуть змінювати своє ставлення до іноземних студентів.

Важливим доповненням до індивідуальних особливостей і здібностей іноземних студентів, що визначає характер цих відносин, виступають як об'єктивні фактори (нормальні, гідні умови навчання, проживання, дозвілля), так і позитивне ставлення з боку місцевого населення загалом (їх симпатія і повага).

Ускладнюються процеси взаємодії негативними установками і стереотипами частини місцевих жителів, внаслідок чого іноземці стають жертвами презирства, образи або фізичного насильства. Крім цього, самі іноземні студенти можуть порушувати закони і звичаї країни перебування, не завжди йдуть на контакт з місцевими жителями, не висловлюють бажання навчитися говорити на їх рідній мові, що також породжує конфліктну ситуацію.

Крос-культурні непорозуміння виникають внаслідок відмінностей між нормами поведінки і діями вербального і невербального характеру. Стикаючись з непорозуміннями в ситуації спілкування з представником іншої культури, людина виходить з рівноваги, відчуває культурний шок [6, с.16].

Будь-який крос-культурний конфлікт базується на двох основних проблемах. Перша з них – порушення ефективних крос-культурних комунікацій. Друга – це зіткнення поведінкових стереотипів.

Причому проблема порушення крос-культурних комунікацій часто представляється менш суттєвою. Тому часто її недооцінюють і прагнуть відразу перейти до змісту конфлікту. Однак саме порушення крос-культурних комунікацій обумовлює 60-70% міжкультурних конфліктів. Люди не можуть порозумітися один з одним. Тобто під одними і тими ж термінами мають на увазі абсолютно різні речі. В результаті настає розв'язка, коли сторони вступають в конфлікт.

Друга проблема, на яку припадають 30-40% причин крос-культурних конфліктів – це зіткнення різних поведінкових стереотипів, які в свою чергу базуються на різних ціннісних системах.

Позначаючи основні сфери конфліктів контактуючих культур, хотілося б перш за все звернути увагу на їх можливі причини:

- недоречні жарти розцінюють як креативне використання мови;
- невербальне вираження думок засобами мови тіла, наприклад, пильний погляд може розцінюватися як грубе ставлення до людини;
- звернення до людей по іменах (скорочених іменах) не завжди доречно, особливо якщо людина старша за віком або займає керівну посаду;
- нав'язування своїх улюблених страв або напоїв людям іншої релігійної приналежності або з особистими уподобаннями (наприклад, вегетеріанцям);
- дарування сувенірів, що ображають релігійні або політичні погляди представників іншої культури.

Крос-культурні дослідження – тип наукового пошуку, згідно з яким поведінку людини та соціальних груп вивчають у контексті їхніх культурних особливостей. У крос-культурному дослідженні головну увагу акцентують на спільних та відмінних рисах у структурі, функціонуванні та розвитку певних соціальних й психологічних феноменів у різних культурних групах. Дослідження цього типу мають два рівні: перший – опис спільного та відмінного, другий – їхнє пояснення. Наукові проблеми першого рівня пов'язані з особливостями збору інформації, другого – з мотивацією дослідників, їхніми епістемологічними перевагами та ідеологічним контекстом досліджень у межах різних культур.

Головне завдання крос-культурного дослідження:

- перевірка універсальності наявних соціальних і психологічних теорій за допомогою порівняльного дослідження; відкриття нових феноменів, що існують у досліджуваних культурах, але відсутні у культурі ініціаторів досліджень;

– формулювання універсальних законів поведінки людей і соціальних груп, які б описували явища, спільні для усіх представників людського роду, не зважаючи на специфіку їхнього прояву в різних культурах.

Як дослідницький метод крос-культурне дослідження застосовували вже у ранній етнографії та антропології, як окремий тип дослідження вони застосовуються в межах психології. Зародження сучасної крос-культурної соціології пов'язують із виходом у 1889 році праці англійського етнографа та антрополога Е. Тейлора «Про методи дослідження розвитку інститутів: щодо законів шлюбу та походження», у якій розкрито основи крос-культурного дослідження з використанням статистичного апарату.

РОЗДІЛ 2: КРОС-КУЛЬТУРНІ ВІДМІННОСТІ ПОВЕДІНКИ УКРАЇНСЬКИХ ТА ТУРЕЦЬКИХ СТУДЕНТІВ У КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

2.1 Методики, учасники та організація дослідження

Як сказано раніше, метою даного дослідження є провести порівняльний аналіз соціокультурних та психологічних факторів, що впливають на поведінку українських та турецьких студентів у конфліктних ситуаціях.

Задля досягнення поставленої мети мною було обрано такі методики як методика Томаса Кілмана, Тематичний апперцептивний тест (ТАТ), що спрямовані на вивчення психологічних чинників виникнення міжособистісних конфліктів серед студентів.

Методи математичної статистики застосовувалися для встановлення міри зв'язку між конфліктністю особистості студентів та проявами їх позитивної та негативної агресивності (коефіцієнт рангової кореляції

Спірмена) та для порівняння результатів обстеження до і після застосування програми психокорекції (визначення статистичної значимості різниці у показниках 9 докорекційного та післякорекційного тестів за допомогою критерію Стьюдента).

В ході дослідження мною було запрошено до співучасті 23 учасники. Респондентами стали 23 студенти III та IV курсів КНЛУ. Оскільки практична частина даного дослідження проходила в період карантину, то опитування було проведене мною на базі Google Форма (<http://https://docs.google.com/forms/d/15zP3ocnRflx8WHVC4L2RapOFJasSBA-xFdp1vBhiyBg/edit>). З цією метою мною було розроблено відповідні форми для опитування, які були надіслані респондентам у вигляді посилання. Отримані результати були опрацьовані та сформовані у відповідні бази даних (див. Додаток А, див. Додаток Б).

Коли переді мною постала необхідність проведення дослідження за методикою ТАТ, то мною було створено онлайн-конференцію в додатку Google Meet (<https://meet.google.com/>). Відповідні посилання були надіслані кожному учаснику, зустріч проходила з кожним індивідуально задля забезпечення конфіденційності та об'єктивності дослідження.

Респонденти були поділені на дві групи. До групи А були зараховані індивіди віком від 18 до 23 років, української національності. Серед них 8 осіб чоловічої статі та 4 особи жіночої статі. Серед 12 респондентів 7 проживають в повній родині, 2 – в неповних родинях, батьки одного індивіда переживають процес розлучення, а двоє респондентів стали сиротами протягом останніх п'яти років.

До групи Б були зараховані індивіди віком від 20 до 25 років, турецької національності. Серед них 6 осіб чоловічої статі та 5 осіб жіночої статі. Серед 11 респондентів 10 проживають в повній родині, одна особа – в неповній родині.

На даному етапі практичної частини експерименту мною було сформовано наступні дані:

Таблиця 1. Анкетні дані респондентів

Запитання	Відповідь респондентів
Ви проживаєте в повній родині	Так – 17 осіб В мене неповна родина – 3 осіб Мої батьки розлучаються – 1 особа Я сирота – 2 особи
Вік респондентів	18 – 20 років – 2 особи 21 – 23 роки – 10 осіб 24 – 25 років – 11 осіб
Стать	Чоловіча – 14 осіб Жіноча – 9 осіб
Сімейний стан	Маю партнера – 17 осіб Не маю партнера – 3 осіб Одружений – 1 особа Заміжня – 2 особи
Соціальний стан респондента	Середній клас – 15 осіб Достатній клас – 8 осіб Соціально незахищені -
Сексуальна ідентичність респондента	Гетеросексуальний індивід – 20 осіб Гомосексуальний індивід – 3 особи
Чи відчуваєте стрес?	Так – 4 особи Важко відповісти – 2 особи Ні – 17 осіб
Чи переживаєте депресію?	Так – 3 особи

	Важко відповісти – 8 осіб Ні – 12 осіб
Чи переживаєте конфліктну ситуацію з іншою людиною?	Так – 3 особи Важко відповісти – 13 осіб Ні – 7 осіб
Чи переживаєте агресивне ставлення від іншої людини?	Так – 2 особи Важко відповісти – 13 осіб Ні – 8 осіб

Обрані нами респонденти проживають в різних соціальних прошарках, мають різне матеріальне становище, стать, віросповідання та етнічну ідентичність.

2.2. Опис процедури дослідження

Практична частина мого кваліфікаційного дослідження супроводжувалась проведенням ряду експериментів.

Першою частиною дослідження було проведення тестування за методом Томаса Кілмана.

Процедура для даного тестування передбачає проведення опитування респондентів. Задля цього мною була організована зустріч за допомогою додатка Google Meet з подальшим надсиланням бланків відповідей кожному респондентові (див. Додаток А).

Після зустрічі респонденти надіслали мені заповнені бланки протягом декількох днів.

Наступним важливим етапом практичної частини цієї роботи стало проведення тестування за методикою ТАТ.

Тематичний апперцептивний тест був розроблений у Гарвардській психологічній клініці Генрі Мюрреєм зі співробітниками в другій половині 30-х років.

Тематичний апперцептивний тест (ТАТ) являє собою набір з 31 чорно-білих фотографічних зображення на тонкому білому матовому картоні. Одне з зображень - чистий білий аркуш. Респондентові пред'являється у певному порядку 20 зображень з цього набору (їх вибір визначається статтю і віком респондента). Його завдання полягає у складанні сюжетних оповідань на основі зображеної на кожній картинці ситуації (більш детальний опис та інструкції будуть наведені нижче) [2, с. 100].

У рядових ситуаціях порівняно масового психодіагностичного обстеження ТАТ, як правило, не виправдовує витрачених зусиль. Його рекомендується застосовувати у випадках, що викликають сумніви, що вимагають тонкої диференціальної діагностики, а також у ситуаціях максимальної відповідальності, як при відборі кандидатів на керівні посади, космонавтів, пілотів і т.д. Його рекомендують використовувати на початкових етапах індивідуальної психотерапії, оскільки він дозволяє відразу виявити психодинаміку, яку у звичайній психотерапевтичній роботі стає видно лише через певний період часу. Особливо корисний ТАТ у процесі психотерапії у випадках, що вимагають невідкладної і короткострокової терапії (наприклад, депресії з суїцидальним ризиком).

Тематичний апперцептивний тест був вперше описаний у статті К. Морган і Г. Мюррея в 1935 році. У цій публікації ТАТ був представлений як метод дослідження уяви, що дозволяє охарактеризувати особистість обстежуваного завдяки тому, що завдання тлумачення зображених ситуацій, яке ставилося перед обстежуваним, дозволяло йому фантазувати без видимих обмежень і сприяло ослабленню механізмів психологічного захисту. Теоретичне обґрунтування і стандартизовану схему обробки та інтерпретації ТАТ отримав дещо пізніше, в монографії "Дослідження особистості" Г.

Мюррея. Остаточна схема інтерпретації ТАТ і остаточна (третя) редакція стимульного матеріалу були опубліковані в 1943 році.

Проективна психодіагностична методика, розроблена 1930-х в Гарварді Генрі Мюрреєм і Крістіаной Морган. Метою методики було дослідження рушійних сил особистості - внутрішніх конфліктів, потягів, інтересів і мотивів. Після другої світової війни тест став широко застосовуватися психоаналітиками і клініцистами для роботи з порушеннями в емоційній сфері пацієнтів.

Про ТАТ можна говорити щонайменше в двох значеннях. У вузькому значенні - це конкретна діагностична техніка, розроблена Г.Мюрреєм, в широкому значенні - це метод особистісної діагностики, втіленням якого є не тільки тест Мюррея, але і цілий ряд його варіантів і модифікацій, розроблених пізніше, як правило, для більш приватних і вузьких діагностичних або дослідницьких завдань.

Повне обстеження за допомогою ТАТ рідко займає менше 1,5-2 годин і, як правило, розбивається на два сеанси, хоча можливі й індивідуальні варіації. При порівняно коротких оповіданнях з невеликим латентним часом(час від початку сприйняття подразника до початку відповіді на нього) всі 20 оповідань можуть вкластися в годину - годину з невеликим (1 сеанс). Можлива і зворотна ситуація - довгі роздуми і довгі розповіді, коли двох сеансів виявляється недостатньо, і доводиться влаштовувати 3-4 зустрічі. У всіх випадках, коли число сеансів більше одного, між ними робиться інтервал у 1-2 дні. При необхідності інтервал може бути довшим, але не повинен перевищувати одного тижня. При цьому обстежуваний не повинен знати ні загальну кількість картин, ні те, що при наступній зустрічі йому належить продовження тієї ж роботи - в іншому випадку він несвідомо буде готувати заздалегідь сюжети для своїх оповідань. На початку роботи психолог заздалегідь викладає на стіл (зображенням вниз) не більше 3-4 зображень і потім при необхідності дістає зображення по одному в заздалегідь приготованій послідовності. На питання про число картин дається нечітка

відповідь; разом з тим перед початком роботи респондент повинен бути налаштований на те, що робота триватиме не менше години. Не можна дозволяти респонденту проглядати заздалегідь інші зображення.

При проведенні обстеження в два сеанси зазвичай процедура ділиться на дві рівні частини по 10 картинок, хоча це не обов'язково. Необхідно враховувати втому обстежуваного, зниження мотивації до виконання завдання. У будь-якому випадку незалежно від числа сеансів категорично не рекомендується переривати обстеження перед зображеннями 13, 15 і 16 - черговий сеанс не повинен починатися з будь-якої з них.

Загальна ситуація, в якій проводиться обстеження, повинна відповідати трьом вимогам (див. Додаток Б):

1. Повинні бути виключені всі можливі перешкоди.
2. Респондент повинен відчувати себе досить комфортно.
3. Ситуація і поведінка психолога не повинні актуалізувати у респондента будь-яких мотивів і установок.

Перша вимога означає, що обстеження має проводитися в окремому приміщенні, в яке ніхто не повинен входити, не повинен дзвонити телефон і, як психолог так і респондент не повинні нікуди поспішати. Респондент не повинен бути втомленим, голодним або під впливом афекту.

Друга вимога передбачає, по-перше, що обстежуваний повинен сидіти в зручному для нього положенні. Оптимальне положення психолога - збоку, так, щоб респондент бачив його периферичним зором. Вважається оптимальним проведення обстеження ввечері після вечері, коли людина розслабляється і слабшають механізми психологічного захисту, що забезпечують контроль над змістом фантазій. Перед початком роботи з ТАТ добре провести яку-небудь коротку і цікаву методику, яка допоможе обстежуваному втягнутися в роботу, наприклад, малюнок неіснуючої тварини (Дукаревич 1990) або короткий відбірний тест (Бузін, 1992). По-друге, психолог своєю поведінкою повинен створювати атмосферу безумовного прийняття, підтримки, схвалення всього, що говорить обстежуваний, уникаючи при цьому направлення його зусилля в

певне русло. С. Томкінс, кажучи про вирішальне значення контакту з респондентом для успішності обстеження, вказує на індивідуальні особливості, які психолог повинен мати на увазі: "Деякі з респондентів потребують поваги, інші симпатії і підтримки їх творчих зусиль. Є люди, які краще реагують на домінуючу поведінку експериментатора, але інші реагують на це проявом негативізму або повним відходом із ситуації. Якщо респондент перебуває у стані гострої тривоги або в іншому гострому стані, тестування протипоказане, оскільки розповіді будуть відображати лише його актуальну проблему ... "(Tomkins, 1947, с.23). У будь-якому випадку рекомендується частіше (в розумних межах) хвалити і підбадьорювати респондента, уникаючи при цьому конкретних оцінок чи порівнянь. "Важливо, щоб обстежуваний мав підстави відчувати атмосферу співчуття, увагу, добру волю і розуміння з боку експериментатора"(Murray, 1943, с.3). Л. Беллак використовує для характеристики контакту діагноста з респондентами поняття раппорта: "це означає, що діагност повинен проявляти інтерес, але цей інтерес не повинен бути надмірним; респондент не повинен відчувати себе засобом задоволення допитливості психолога. Психолог повинен бути доброзичливим, але не надмірно, щоб не викликати у обстежуваного гетеросексуальну або гомосексуальну паніку. Найкраща атмосфера - та, в якій пацієнт відчуває, що вони разом з психологом всерйоз займаються разом чимось важливим, що допоможе йому, а зовсім не загрожує" [1, с. 79-90].

Третя вимога має на увазі необхідність уникати актуалізації в ситуації обстеження будь-яких специфічних мотивів. Не рекомендовано апелювати до здібностей обстежуваного, стимулювати його честолюбство, проявляти виражену позицію "експерта - людиноведення", домінуючість. Професійна кваліфікація психолога повинна викликати довіру до нього, але ні в якому разі не ставити його "над" обстежуваним. При роботі з респондентом протилежної статі важливо уникання несвідомого кокетства, відсутність стимулювання сексуального інтересу. Всі ці небажані впливи, як зазначалося на початку цього пункту, здатні помітно спотворити результати.

2.3. Результати дослідження та їх опрацювання

Отримані мною результати після проведення тестування за методикою Т. Кілмена говорять про наступне

Таблиця 2. Зведені результати опитування, проведеного за методикою Томаса Кілмена (група А)

	Тип поведінки				
	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
Кількість респодентів в групі А	-	3	2	1	6
Всього					12 осіб

Продов. Таблиця 2.

	Відсоток відповідей респодентів в якісному аналізі				
	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
Кількість респодентів в групі А	0%	35%	20%	5%	50%
Всього					100%

Таблиця 3. Зведені результати опитування, проведеного за методикою Томаса Кілмена (група Б)

	Тип поведінки
--	---------------

	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
Кількість респондентів в групі Б	3	3	5	-	1
Всього					11 осіб

Продов. Таблиця 3

	Відсоток відповідей респондентів в якісному аналізі				
	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
Кількість респондентів в групі Б	20%	20%	45%	0%	15%
Всього					100%

З отриманих результатів стає зрозуміло, що для українських студентів найбільш типовою стратегією в стресовій ситуації є «Стратегія Пристосування», оскільки половина опитаних респондентів групи А отримали переважний результат. Дещо менше респондентів отримали результати за стратегією поведінки «Співпраця» та «Компроміс». Отримані дані свідчать про те, що типовими стратегіями поведінки українців в стресових ситуаціях є пристосування, співпраця та компроміс. Такі типи стратегій свідчать про спадковий характер типових реакцій на стрес.

Щодо групи Б, то отримані дані від респондентів вказують нам на те, що для турецьких студентів в стресовій ситуації типовим є застосування стратегії «Компроміс», оскільки 5 з 11 осіб отримали результати, що є характерними для даної стратегії. Майже рівними виявились результати, згідно з якими у респондентів переважали стратегії «Суперництво» та «Співпраця». Лише в 1

респондента з даної групи були результати, які характерні для стратегії «Пристосування».

Тобто, крос-культурні акценти поведінки турецьких студентів в стресових ситуаціях тяжіють до таких стратегій поведінки як «Компроміс», «Співпраця» та «Суперництво». Це вказує на те, що у разі виникнення конфліктної ситуації між українськими та турецькими студентами, найбільш вірогідним варіантом буде застосування або стратегії «Пристосування», або стратегії «Компроміс». Саме ці стратегії виявились провідними для перших та для других груп респондентів.

Наступним методом практичної частини нашої роботи стало застосування методики ТАТ. Були отримані наступні результати

Таблиця 4. Зведені результати опитування, проведеного за методикою Тематичного апперцептивного тесту (ТАТ) (група А)

Аспекти поведінки	Результати респондентів	Якісні результати респондентів
Відображення стійких диспозицій та конфліктів	6	50%
Відображення імпульсів та конфліктів респондентів	1	5%
Відображення індивідуальних, групових та соціокультурних установок	3	30%
Відображення замаскованих диспозицій та конфліктів	2	15%
Всього	12 осіб	100%

З отриманих мною результатів стає зрозуміло, що в половини з опитаних респондентів групи А диспозиції щодо стресових ситуацій та конфліктів відображаються об'єктивно. Такі дані є характерними для стратегії «Пристосування». В 3 з 12 опитаних осіб отримані результати свідчать про наявність проблем серед однолітків та в сім'ї, оскільки вони отримали високі показники в графі «Відображення індивідуальних, групових та соціокультурних установок». Індивіди з такими високими показниками найчастіше обирають стратегію «Пристосування» та «Компроміс» під час стресу.

Двоє осіб з досліджуваної групи респондентів отримали високі результати за критеріями щодо визначення замаскованих диспозицій та конфліктів. В однієї респондентки отримані дані стали типовими, тому що дівчина відкрито заявила про свою гомосексуальність. Щодо іншого респондента можна припустити, що мова йде про латентний гомосексуалізм. Тому такі коефіцієнти стануть типовим сценарієм розвитку стратегії «Суперництво» або «Уникнення» під час стресової ситуації.

Таблиця 5. Зведені результати опитування, проведеного за методикою Тематичного апперцептивного тесту (ТАТ) (група Б)

Аспекти поведінки	Результати респондентів	Якісні результати респондентів
Відображення стійких диспозицій та конфліктів	2	15%
Відображення імпульсів та конфліктів респондентів	1	5%
Відображення індивідуальних, групових та	5	50%

соціокультурних установок		
Відображення замаскованих диспозицій та конфліктів	3	30%
Всього	11 осіб	100%

З отриманих мною результатів стає зрозуміло, що респонденти групи Б отримали високі показники для типових ситуацій, коли мова йде про індивідуальні, групові та соціокультурні установки в тій чи іншій стресовій ситуації. Тому стає зрозуміло, що для такого випадку досить прогнозованим стає поведінка за стратегією «Компроміс». З усієї кількості респондентів групи Б троє осіб отримали високі показники за критерієм відображення замаскованих диспозицій та конфліктів. Такі результати стали прогнозованими для одного респондента, оскільки він зізнався в своїй гомосексуальності. Однак, я була вражена, що високі показники отримали респонденти, які зізнаються в своїй бісексуальності. Тобто, через страх перед неприйняттям своїми родинами, друзями та суспільством їх вибору індивіди, як правило, обирають стратегію «Уникнення» або «Суперництво».

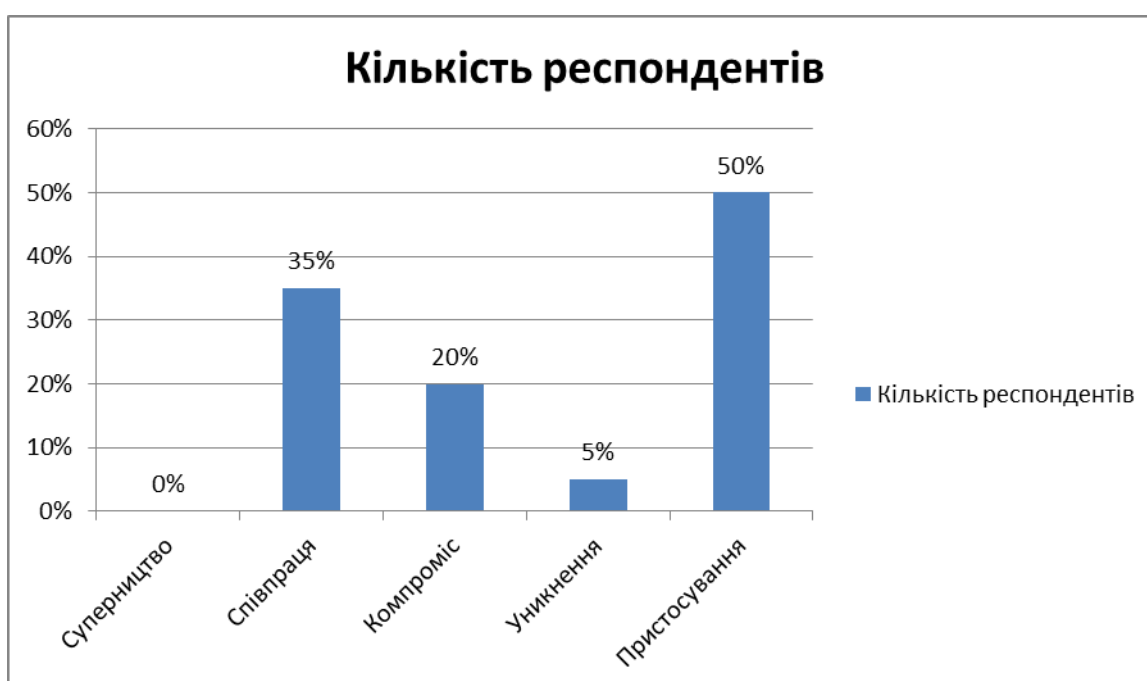
Отже, отримані результати вказують на наявність крос-культурних відмінностей поведінки українських та турецьких студентів у конфліктних ситуаціях. Причиною існування такого явища є різний менталітет представників двох національностей, різний рівень соціалізації дітей в родині, дещо різне ототожнення ролі матері та батька в родині двох націй та особливості світосприйняття самими респондентами. Основною відмінністю опитаних мною студентів став вибір двох діаметрально протилежних стратегій поведінки в конфліктній ситуації. Тобто, в більшості випадків українці обирають стратегію «Пристосування», а турки – «Компроміс» або «Суперництво».

2.4. Аналіз результатів дослідження

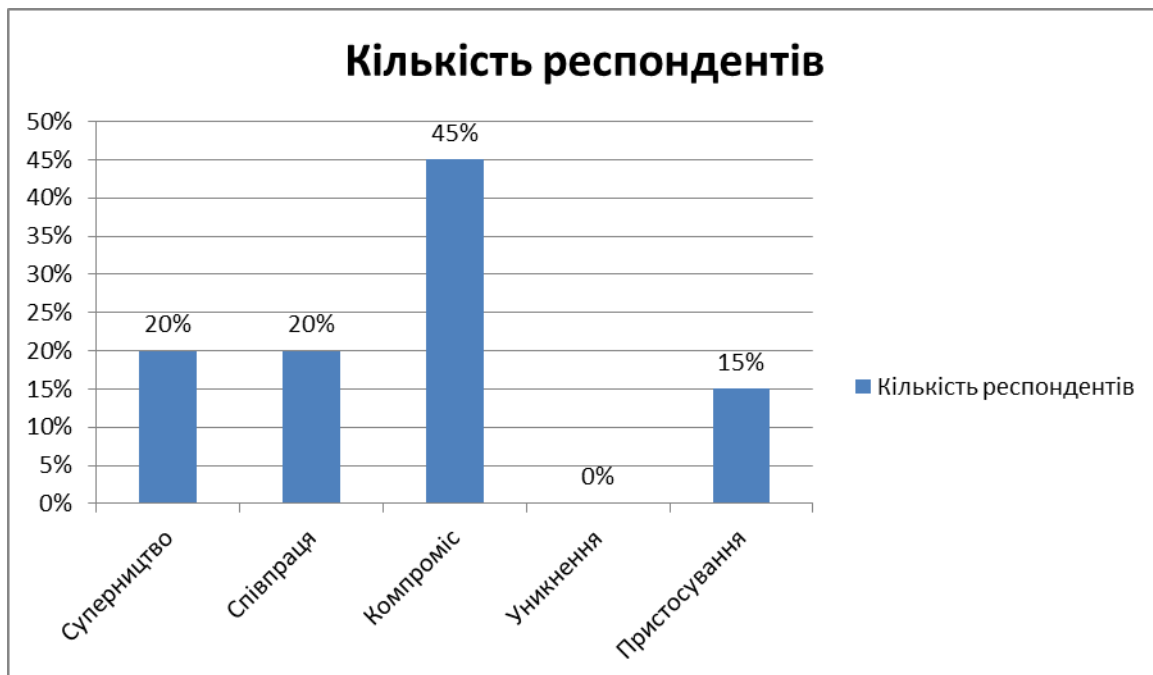
Мною було проведено ряд порівняльних експериментів з метою дослідження соціокультурних та психологічних факторів, що впливають на поведінку українських та турецьких студентів у конфліктних ситуаціях.

Отримані мною результати свідчать про наступне

Гістограма 1. Результати опитування, проведеного за методикою Томаса Кілмена (група А)

Гістограма 2. Результати опитування, проведеного за методикою Томаса Кілмена (група Б)

Тобто, перший спосіб це «уникнення».

Стратегія уникнення відрізняється прагненням піти від конфлікту та не брати на себе відповідальність за прийняття рішення, не бачити розбіжностей, заперечувати конфлікт, вважати його безпечним. Прагнення вийти з ситуації не поступаючись, але й не наполягаючи на своєму, утримуючись від суперечок, дискусій, заперечень опоненту, висловлення своєї позиції є типовим для стратегії уникнення.

Така поведінка виникає, якщо предмет конфлікту не має істотного значення. Як правило, це взаємна поступка, тобто обидві сторони готові уникнути ситуації спору, щоб зберегти відносини.

При аналізі даної стратегії важливо враховувати два варіанти її прояву:

- 1) коли предмет конфлікту не має істотного значення ні для одного з суб'єктів і адекватно відображений в образах конфліктної ситуації;
- 2) коли предмет спору має істотне значення для однієї або обох сторін, але занижений в образах конфліктної ситуації, тобто суб'єкти конфліктної взаємодії сприймають предмет конфлікту як несуттєвий.

Другий спосіб поведінки в конфліктних ситуаціях називається «суперництво».

Це боротьба за власні інтереси до переможного кінця. Дружні стосунки при цьому завжди приносяться в жертву («тільки мені»). Використання такого способу приводить до того, що виграє одна людина, а друга програє, тобто один одержує виграш на 100%, а інший дістає нуль. Той, хто виграв, може також виграти почуття провини, а той, хто програв, виграв образу.

Цей стиль найбільш типовий для поведінки в конфліктній ситуації. За статистикою більше 70% ситуацій у конфлікті – це прагнення до однобічного виграшу, до перемоги, задоволення насамперед власних інтересів. Із цього виникає бажання надавити на партнера, нав'язати свої інтереси, ігноруючи інтереси іншої сторони.

Ви можете використовувати його в таких випадках:

- маєте достатньо влади, сильної волі й авторитету, вважаєте очевидним, що пропонуване вами рішення – найкраще;
- робите велику ставку на своє вирішення проблеми, що виникла, оскільки результат конфлікту дуже важливий для вас;
- почуваете, що не маєте іншого вибору і вам немає що втратити;
- маєте прийняти непопулярне рішення, у вас достатньо повноважень для вибору цього кроку;
- перебуваєте в критичній ситуації, що вимагає термінового ухвалення рішення; – взаємодієте з підлеглими, які згодні приймати авторитарний стиль керівництва. Однак варто мати на увазі, що ця стратегія рідко приносить довгострокові результати, оскільки сторона, яка програла, може не підтримати рішення, прийняте всупереч її волі, або навіть спробує саботувати його [1, с. 51].

Третій спосіб має назву «пристосування, змушена поступка» – це дзеркальний варіант другого способу. Він полягає в тому, що один, програвши вперше, буде посилено готуватись до другого раунду. Це життя, яке присвячене боротьбі. Стиль пристосування означає, що ви дієте разом з іншою стороною, проте при цьому не намагаєтесь відстоювати власні інтереси з метою згладжування атмосфери та відновлення нормальної робочої обстановки.

К.У. Томас і Р.Х. Кілмен вважають, що іноді це єдиний спосіб вирішення конфлікту, оскільки на момент його виникнення потреби іншої людини можуть виявитись життєво більш важливими, ніж ваші, або його переживання будуть більш сильними. У такому разі ви жертвуєте власними інтересами на користь іншої сторони. Однак це не означає, що ви повинні відмовитись від своїх інтересів. Ви просто повинні ніби відставити їх на певний час, а потім, у більш сприятливих обставинах, повернутись до їх задоволення за рахунок поступок з боку вашого опонента або яким-небудь іншим способом.

Стиль пристосування може бути використаний у таких найбільш типових ситуаціях:

- найважливіше завдання – відновлення спокою й стабільності, а не вирішення конфлікту;
- предмет розбіжності не важливий для вас або вас не дуже хвилює те, що сталося;
- ви вважаєте, що краще зберегти добрі стосунки з іншими людьми, ніж відстоювати власну позицію;
- ви усвідомлюєте, що правда не на вашій стороні;
- ви відчуваєте, що у вас недостатньо влади або шансів для перемоги;
- ви думаєте, що інша людина може засвоїти із цієї ситуації корисний урок, якщо ви поступитесь її бажанням, навіть не погоджуючись із тим, що вона робить, або вважаючи, що вона робить помилку. Пристосовування – це

приношення в жертву опонентові власних інтересів («добре, забирай усе») [1, с. 53].

Четвертий спосіб отримав назву «компроміс». Це ситуація, коли можна щось поділити нарівно. Інакше кажучи, ви сходитеся на частковому задоволенні свого бажання та частковому виконанні бажання іншої людини. Ви робите це, обмінюючись поступками й торгуючись для розробки компромісного рішення. Зазвичай людина звертає увагу не на те, що одержала, а на те, що не одержала. Крім того, у компромісі є один підводний камінь: починаючи щось ділити, люди захоплюються та доходять до абсурдних ситуацій. Цей стиль найбільш ефективний, коли обидві сторони бажають одного й того ж, проте знають, що одночасні бажання нездійсненні (наприклад, прагнення зайняти ту ж посаду або те ж приміщення для роботи). Під час використання цього стилю акцент робиться не на рішенні, що задовільняє інтереси обох сторін, а на варіанті, який можна виразити словами «ми не можемо повністю виконати свої бажання, отже, необхідно прийти до рішення, з яким кожен із нас міг би погодитись» [1, с. 54].

П'ятий варіант має назву «співробітництво». Цей варіант добрий тим, що кожен учасник може виграти 100%, а можливо, і 150%. Наприклад, один добровільно уступає іншому, оскільки до нього добре ставиться та не вважає, що другий йому зобов'язаний. Люди зберегли відносини та навіть зробили їх кращими. І просто приємно робити щось хороше гарній людині [1, с. 55]. Важливий етап – визначення власного стилю поведінки в конфлікті. Важливо зрозуміти, що кожен із цих стилів ефективний лише в певних умовах, жоден із них не може бути виділений як найкращий. Загалом ми повинні вміти ефективно використовувати кожен із них та свідомо робити той чи інший вибір з огляду на конкретні обставини.

Найкращий підхід буде визначатись конкретною ситуацією, а також складом вашого характеру. Обирати одні стилі на протипагу іншим – природно, проте жорстка перевага одного стилю може обмежити ваші

можливості. Таким чином, важливо визначити для себе пріоритети, а також можливі альтернативні варіанти [2, с. 56].

Застосування методики ТАТ дало нам наступні результати.

Гістограма 3. Результати опитування, проведеного за методикою Тематичного апперцептивного тесту (ТАТ) (група А)

Гістограма 4. Результати опитування, проведеного за методикою Тематичного апперцептивного тесту (ТАТ) (група Б)

З отриманих результатів стало зрозуміло, що студенти-іноземці, потрапляючи в нове соціально-культурне середовище, отримують значне емоційне і фізичне навантаження, інтенсивний характер навчання, великі об'єми інформації на нерідній мові. Їм треба звикнути до нових кліматичних та побутових умов, до нової освітньої системи, до нової мови спілкування, до інтернаціонального характеру навчальних груп. Науковці виокремлюють наступні етапи адаптації: подолання «мовного бар'єру», входження до студентського середовища, засвоєння основних норм інтернаціонального колективу, формування стійкого позитивного ставлення до майбутньої професії. Адаптація відбувається під час взаємодії факторів зовнішнього середовища і організму людини. Ці адаптогенні фактори можуть бути фізіологічними, екологічними, соціальними, психологічними, професійними.

Іноземці, які приїждять в Україну, перш за все відчують вплив клімату, що пов'язано зі зміною кліматичних зон і часових поясів. Особливо це відчують африканські слухачі. У них спостерігається підвищена втомлюваність на заняттях, пропуски занять через погане самопочуття, скарги на погану пам'ять, що є сигналом екстремального стану. Знання національно-психологічних особливостей студентів із різних регіонів світу важливе при

виборі педагогічних засобів, які сприяють більш швидкій адаптації іноземців до нового соціокультурного середовища і до нової педагогічної системи.

Референтним показником адаптованості є відсутній або низький рівень тривожності і високий рівень самооцінки, позитивні емоції по відношенню до свого оточення, задовільне самопочуття та відчуття душевного комфорту. До факторів, що погіршують адаптацію відносять недостатню інформованості. Цей фактор вважають основною причиною дезадаптації. Через недостатню інформованість можуть виникати стресові стани. Ефективність навчальної діяльності істотно підвищується, якщо викладач враховує національну та етнокультурну специфіку кожного іноземного студента.

Через що українські та турецькі студенти втілюють різні сценарії відповіді на конфліктну ситуацію. Якщо українці обирають стратегію «Пристосування», «Компроміс», то турки, в більшості випадків обирають стратегію «Компроміс», «Суперництво». Досить великий вплив на даний вибір мають крос-культурні відмінності, оскільки ці дві національності є представниками не лише різних етнічних, релігій груп, а й різних систем цінностей.

Тому досить важливим питанням є виявлення та розв'язання проблеми булінгу в навчальному середовищі. Оскільки як українським, так і студентам-іноземцям потрібно допомогти пройти процес адаптації, процес прийняття себе як особистості. Проте, таке прийняття є практично неможливим без розуміння суті конфлікту, його ролі для розвитку індивіда та основних способів подолання негативних наслідків виникнення конфліктної ситуації. Тому в майбутньому було б важливо зосередити увагу на розробленні програми профілактики конфліктів та стресових ситуацій в суспільстві інтернаціональної взаємодії.

ВИСНОВКИ

Метою цієї роботи було висвітлення теоретичних знань з даної проблеми та проведення порівняльного дослідження соціокультурних та психологічних факторів, що впливають на поведінку українських та турецьких студентів у конфліктних ситуаціях.

Для українських студентів найбільш типовою стратегією в стресовій ситуації є стратегія «Пристосування», оскільки половина опитаних респондентів групи А отримали переважний результат. Дещо менше респондентів отримали результати за стратегією поведінки «Співпраця» та «Компроміс». Отримані дані свідчать про те, що крос-культурні акценти поведінки українців в стресових ситуаціях є пристосування, співпраця та компроміс. Такі типи стратегій свідчать про спадковий характер типових реакцій на стрес.

Щодо групи Б, то отримані дані від індивідів вказують нам на те, що для турецьких студентів в стресовій ситуації типовим є застосування стратегії

«Компромiс», оскільки 5 з 11 осіб отримали результати, характерні для даної стратегії. Майже рівними стали результати, згідно з якими у респондентів переважали стратегії «Суперництво» та «Співпраця». Лише в 1 респондента з даної групи були результати, які характерні для стратегії «Пристосування».

Тобто, крос-культурні акценти поведінки турецьких студентів в стресових ситуаціях тяжіють до таких стратегій поведінки як «Компромiс», «Співпраця» та «Суперництво». Це вказує на те, що у разі виникнення конфліктної ситуації між українськими та турецькими студентами, найбільш вірогідним варіантом буде застосування або стратегії «Пристосування», або стратегії «Компромiс» оскільки вони виявились провідними для перших та для других груп респондентів.

Респонденти групи Б отримали високі показники для типових ситуацій, коли мова йде про індивідуальні, групові та соціокультурні установки в тій чи іншій стресовій ситуації. Тому стає зрозуміло, що для такого випадку досить прогнозованою стає поведінка за стратегією «Компромiс». З усієї кількості респондентів групи Б троє осіб отримали високі показники за критерієм відображення замаскованих диспозицій та конфліктів. Такі результати стали прогнозованими для респондента, оскільки він зізнався в своїй гомосексуальності. Однак, дивно, що високі показники отримали респонденти, які зізнаються в своїй бісексуальності. Тобто, через страх перед неприйняттям своїми родинами, друзями та суспільством їх вибору індивіди, як правило, оберуть стратегію «Уникнення» або «Суперництво».

Отже, отримані мною результати вказують на наявність крос-культурних відмінностей поведінки українських та турецьких студентів у конфліктних ситуаціях. Причиною існування такого явища є різний менталітет представників двох національностей, різний рівень соціалізації дітей в родинях, дещо різне ототожнення ролі матері та батька в родинях двох націй та особливості світосприйняття самими респондентами. Основною відмінністю опитаних мною студентів став вибір двох діаметрально протилежних стратегій поведінки в конфліктній ситуації. Тобто, в більшості

випадків українці обирають стратегію «Пристосування», а турки – «Компроміс» або «Суперництво».

Досить важливим питанням є виявлення та розв'язання проблеми булінгу в навчальному середовищі. Оскільки як українським, так і студентам-іноземцям потрібно допомогти пройти процес адаптації, процес прийняття себе як особистості. Проте, таке прийняття є практично неможливим без розуміння суті конфлікту, його ролі для розвитку індивіда та основних способів подолання негативних наслідків виникнення конфліктної ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аймаганбетова О.Х. Крос-культурні дослідження структури міжетнічних відносин. Автореф. дис. д-ра психол. наук: 19.00.05 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2007. 31 с.
2. Анцупов А.Я., Баклановський С.В. 2-е вид., перероб. - СПб.: 2009. - 304 с.
3. Батхіна А. А. Стратегії поведінки в міжкультурному конфлікті.: огляд зарубіжних досліджень // Соціальна психологія і суспільство. 2017. Т. 8. № 3. С. 45-62 Соціологія конфлікту: теорія і практика. <http://www.teoria-practica.ru/-8sociology/camara.pdf>
4. Бондаренко О. Ф. Сучасний стан проблематики соціокультурних компетенцій практикуючого психолога. Психологічне консультування і психотерапія. Харків, 2017. Вип. 7, Т.1. С. 6-17.
5. Виготський Л. С. Зібрання творів: в 6 т. Т. 3 / Академія педагогічних наук СРСР. М.: Педагогіка, 1983. 369 с.
6. Голинчик Е. О., Батхіна А. А. Стратегії поведінки в міжособистісному конфлікті у студентів: крос-культурне порівняння // Психологічні дослідження. 2017. Т. 10, № 53. С. 12. URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2017v10n53/1435-golynchik53.html>
7. Гришаєва Л. І. Специфіка діяльності комунікантів в міжкультурному середовищі: монографія / Л. І. Гришаєва. Воронеж: Наукова книга, 2009. 262 с.

8. Грушевицька Т. Г., Попков В. Д., Садохін А. П. Основи міжкультурної комунікації. М. : ЮНІТІ-ДАНА, 2002. 352 с.
9. Гусєва Н. І. Теоретичні та методологічні основи крос-культурних досліджень / Н. І. Гусєва // Економічна психологія. Новини ІГЕА. 2003. № 3-4 (36-37). С. 82-86.
10. Данилова Л. Ю. Формування полікультурної компетентності студентів // Учитель. 2007. № 3. С. 12-15.
11. Добриніна Д. В. Інноваційні методи навчання студентів вузів як засіб реалізації інтерактивної моделі навчання / Д. В. Добриніна // Вісник Бурятського державного університету. 2010. №5. С. 172-176.
12. Етнічна конфліктологія
<http://www.dissercat.com/content/inostrannyestudenty-v-meditsinskom-vuze-rossii-interiorizatsiya-professionalnykh-tsennostei>
13. Зак Д. Я. Феномен крос-культурної комунікації в сучасному освітньому просторі / Д. Я. Зак, Л. І. Забара // Педагогічна освіта в Росії. 2018. № 1. С. 132-138.
14. Коберник (Котлова) Л. О. Психодіагностика конфліктних форм поведінки студентів в системі вищої освіти / Л. О. Коберник / Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова. Серія №12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. С. 233-238.
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2009_1/index.html.
15. Кокін А. Б. Студентство як соціальна група, сучасні соціально-психологічні уявлення про студентські роки. В кн. : Інтегративний підхід до психології людини і соціальної взаємодії людей: матеріали II Всеросійської науково-практичної (заочної) конференції, Санкт-Петербург, 2012. МО: СВІТ, 2012. С. 129-135.
16. Корженко В. В. Вплив національної культури на формування моделі управління: методики крос-культурного менеджменту [Електронний ресурс] / В. В. Корженко, Ж. А. Писаренко // Актуальні проблеми державного управління. 2009. № 1 (35). URL:
http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2009_1/index.html.
17. Кочетков В. В. Психологія міжкультурних відмінностей. М. : Наукова думка, 2002. 416 с.

18. Кочетков В. В. Соціологія міжкультурних відмінностей. М. : Соціум, 2000. 258 с.
19. Кочубейник О. М. Трансформація уявлень про "Я" -концепцію у крос-культурних психологічних дослідженнях: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / О. М. Кочубейник. К., 2003. 217 с.
20. Крос-культурна психологія. Дослідження і застосування / пер. з англ. Харків: Вид-во Гуманітарний центр, 2007. С. 73-86.
21. Лебедева Н.М. Етнопсихологія. / Н.М.Лебедева. - М.: Видавництво Юрайт, 2014. - 647с.
22. Лейнг К. [Leung K.], Стефан У.Дж. [Stephan W.G.] Соціальна справедливість з точки зору культури. В кн. : Психологія і культура. СПб. : Пітер, 2003. С. 598-655.
23. Леонт'єв М.Г. Особливості культури як фактор Дозволу міжособистісного конфлікту: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 2009.
24. Лісеєнко О. В. менталітет: сутність та Особливості регіональних проявів: автореф. дис .... канд. соціол. наук. Харків, 1998. 17 с
25. Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І. Психологія конфлікту: теорія и сучасна практика. К. 2007. 435 с.
26. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2002. 142 с.
27. Мацумото Д. Людина. Психологія. Культура. Дивовижні загадки, дослідження, Відкриття. / Д.Мацумото - СПб, Прайм-Еврознак, 2008. - 672с.
28. Мелібруда Е. Я - Ти - Ми: Психологічні можливості Поліпшення спілкування. /Е.Мелібруда - М.: Прогрес, 1986. - 256с, с.36
29. Муратова А. Р. Проблеми крос-культурної комунікації в управлінні компанією з мононаціональним колективом / А. Р. Муратова // Scientific Journal «Innovation Systems». 2014. № 1 (1). С. 64-70.
30. М'ясоєдов С. П. Основи крос-культурного менеджменту: як вести бізнес з представниками інших країн і культур. М. : Справа, 2003. 470 с.
31. Палеха Ю. І. Ключі до успіху, або Організаційна та Управлінська

- культури / Ю. І. Палєха. К.: Вид-во Європейського університету фінансів, інформаційних систем, менеджменту и бізнеса, 2000. 211 с
32. Пірен М. І. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз: навч. посіб. / М. І. Пірен. К.: Університет «Україна», 2007. 408 с.
33. Почебут Л.Г. Крос-культурна и етнічна психологія. /Л.Г.Почебут - СПб: 2012. - 336 с 34. Почебут Л.Г. Соціальна психологія натовпу. / Л.Г.Почебут - СПб.: Мова, 2004. - 240с
35. Почебут Л.Г., Безносів Д.С. Психологічний аналіз СОЦІАЛЬНИХ уявлень росіян. / Л.Г.Почебут, Д.С.Безносів // Вісник Ленінградського державного університету імені О.С.Пушкіна №2, том 5, 2013. - С.15-23
36. Почебут Л.Г., Мейжис І.А. Соціальна психологія. / Л.Г.Почебут, І.А.Мейжис - СПб.: 2010 рік - 672с.
37. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. - К.: «Академія», 2006. - 424 с. (Енциклопедія ерудита
38. Светлов В. А. Аналітика конфлікту. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. СПб: «Росток», 2001. 511 с.
39. Светлов В. А. .. Введення в єдину теорію аналізу та вирішення конфліктів. Навчальний посібник. М.: Книжковий дім «ЛІБРОКОМ», 2009. 304 с.
40. Семків І. І. Поляки та українці у ціннісно-нормативному вимірі Суспільства. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ppp/2008_8/46%20-%20Semkiv.htm
41. Сидоренко Є.В. Тренінг комунікативної компетентності в діловій взаємодії / Є.В.Сидоренко - СПб.: Мова, Рік випуску Рік випуску 2008 - 208с
42. Стегній А. Досвід порівняльного аналізу національно-групової ідентифікації українців і росіян в Україні / А. Стегній // Національно-цивільні ідентичності та толерантність. Досвід Росії і України в період трансформації. К.: ІС НАНУ; ІС РАН, 2007. С. 128-142.
43. Стефаненко Т. Г. Методи етнопсихологічного дослідження. М.: вид-во МГУ, 1993.
44. Стефаненко Т.Г. Етнопсихологія: підручник для вузів. М.: Аспект Пресс, 2014. 351 с

45. Стефаненко Т.Г. Соціальна та етнічна ідентичність в кн. Ідентичність: хрестоматія / сост. Шнейдер Л.Б. / Т.Г.Стефаненко - М.: Вид-во Московського психолого-СОЦІАЛЬНОГО інституту, Воронеж: Видавництво НВО «МОДЕК», 2003. - 272с.
46. Сисоєв П. В. Культурна самовизначення учнів в умовах мовного полікультурної освіти // Иностр. яз. в школі. - 2004. № 4. С. 14-20.
47. Тріандіс Г.К. Культура і соціальна поведінка / Г.К.Тріандіс - М.: Форум, 2007 - 384с.
48. Хасан Б. І. Природа і механізми конфліктофобії. В кн .: Н. І. Леонов (Упор.), Конфліктологія: Хрестоматія. М .: Московський психолого-соціальний інститут; Воронеж: Модек, 2002. С. 98-105.
49. Hofstede, G. Culture's consequences. Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations (2nd ed). // G.Hofstede- Thousand Oaks, CA: Sage Publications. 2001
50. Savignon S. J., Sysoyev P. V. Sociocultural strategies for a dialogue of cultures // The Modern Language Journal. 2002. №86 (4). P. 23-29.
51. Triandis H.C. Culture and conflict / Triandis H.S. // International Journal of Psychology. - V.35. No 2. 2000. - P. 145-152

ДОДАТКИ

Додаток А. Результати тестування крос-культурних відмінностей поведінки українських та турецьких студентів у конфліктних ситуаціях (за методикою Томаса Кілмана)

Результати українських студентів (група А)

Результати тестування українських студентів												
	Респондент 1	Респондент 2	Респондент 3	Респондент 4	Респондент 5	Респондент 6	Респондент 7	Респондент 8	Респондент 9	Респондент 10	Респондент 11	Респондент 12
Пара 1	б	б	б	б	б	а	а	б	б	б	б	б
Пара 2	а	а	а	а	а	б	а	а	а	а	а	а
Пара 3	б	б	б	б	б	а	б	б	б	б	б	б
Пара 4	а	б	б	а	б	а	б	б	б	б	б	б
Пара 5	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Пара 6	а	а	а	а	а	б	б	а	а	а	а	а
Пара 7	б	б	б	а	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 8	б	б	б	б	б	а	б	б	б	б	б	б
Пара 9	а	а	а	а	а	а	б	а	а	а	а	а
Пара 10	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 11	б	б	б	а	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 12	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 13	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Пара 14	а	а	а	б	а	а	а	а	а	а	а	а
Пара 15	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 16	а	а	а	б	а	б	а	а	а	а	а	а
Пара 17	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 18	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Пара 19	б	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Пара 20	б	б	б	а	б	б	а	б	б	б	б	б
Пара 21	а	б	б	а	б	а	б	б	б	б	б	б
Пара 22	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Пара 23	б	б	б	б	б	б	а	б	б	б	б	б
Пара 24	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Пара 25	а	б	б	б	б	а	б	б	б	б	б	б
Пара 26	б	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Пара 27	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 28	а	б	б	а	б	б	а	б	б	б	б	б
Пара 29	а	б	б	а	б	а	а	б	б	б	б	б
Пара 30	а	а	а	б	а	б	б	а	а	а	а	а

Продовження Додатку А

Результати турецьких студентів (група Б)

Результати тестування турецьких студентів											
	Респондент 1	Респондент 2	Респондент 3	Респондент 4	Респондент 5	Респондент 6	Респондент 7	Респондент 8	Респондент 9	Респондент 10	Респондент 11
Пара 1	б	б	а	б	б	а	а	а	а	б	б
Пара 2	а	а	б	а	а	б	б	б	б	а	а
Пара 3	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 4	а	б	а	б	б	а	а	а	а	б	а
Пара 5	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
Пара 6	а	а	б	а	а	б	б	б	б	а	а
Пара 7	б	б	а	б	б	а	а	а	а	б	б
Пара 8	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 9	а	а	б	а	а	б	б	б	б	а	а
Пара 10	б	б	а	б	б	а	а	а	а	б	б
Пара 11	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 12	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 13	а	а	б	а	а	б	б	б	б	а	а
Пара 14	а	а	б	а	а	б	б	б	б	а	а
Пара 15	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 16	а	а	б	а	а	б	б	б	б	а	а
Пара 17	б	б	а	б	б	а	а	а	а	б	б
Пара 18	а	а	б	а	а	б	б	б	б	а	а
Пара 19	б	а	б	а	а	б	б	б	б	а	б
Пара 20	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 21	а	б	б	б	б	б	б	б	б	б	а
Пара 22	а	а	б	а	а	б	б	б	б	а	а
Пара 23	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б	б
Пара 24	а	а	б	а	а	б	б	б	б	а	а
Пара 25	а	б	а	б	б	а	а	а	а	б	а
Пара 26	б	а	а	а	а	а	а	а	а	а	б
Пара 27	б	б	а	б	б	а	а	а	а	б	б
Пара 28	а	б	б	б	б	б	б	б	б	б	а
Пара 29	а	б	б	б	б	б	б	б	б	б	а
Пара 30	а	а	б	а	а	б	б	б	б	а	а

В опитувальнику наведено 5 можливих варіантів поведінки в конфліктній ситуації, які згруповані у 30 пар. З кожної пари оберіть те судження, яке Ви вважаєте найхарактернішим для своєї поведінки.

1. а) Іноді я надаю можливість іншим узяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.

б) Перш ніж обговорювати те, у чому ми не дійшли згоди, я намагаюся звернути увагу на те, із чим ми обидва погоджуємося.

2. а) Я намагаюся знайти компромісне рішення.

б) Я намагаюся владнати справу з урахуванням інтересів іншого і власних.

3. а) Зазвичай я наполегливо намагаюся досягти свого.

б) Я намагаюся заспокоїти іншого і здебільшого зберегти наші стосунки.

4. а) Я намагаюся знайти компромісне рішення.

б) Іноді я жертвую власними інтересами заради інтересів іншої людини.

5. а) Налагоджуючи спірну ситуацію, я повсякчас намагаюся знайти підтримку в іншого.

б) Я намагаюся зробити все, щоб уникнути напруження.

6. а) Я намагаюся уникнути прикрощів.

б) Я намагаюся досягти свого.

7. а) Я намагаюся відкласти розв'язання спірного питання, щоб згодом зробити це остаточно.

б) Я вважаю за можливе поступитися одним, щоб досягти іншого.

8. а) Зазвичай я наполегливо намагаюся досягти свого.

б) Я насамперед намагаюся чітко з'ясувати те, у чому полягають усі порушені інтереси й питання.

9. а) Вважаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.

б) Я докладаю всіх зусиль, щоб досягти свого.

10. а) Я наполегливо прагну досягти свого.

б) Я намагаюся знайти компромісне рішення.

11. а) Насамперед я намагаюся чітко з'ясувати те, у чому полягають усі порушені інтереси й питання.

б) Я намагаюся заспокоїти іншого й здебільшого зберегти наші стосунки.

12. а) Я завжди уникаю позиції, що може викликати суперечки.

б) Я даю можливість іншому мати свою думку, якщо він також іде мені назустріч.

13. а) Я пропоную серединну позицію.

б) Я наполягаю, щоб усе було зроблено по-моєму.

14. а) Я повідомляю іншому свою думку й запитую про його погляди.

б) Я намагаюся довести іншому логіку й переваги моїх поглядів.

15. а) Я намагаюся заспокоїти іншого й здебільшого зберегти наші стосунки.

б) Я намагаюся зробити все необхідне, щоб уникнути напруженості.

16. а) Я намагаюся не зачепити почуттів іншого.

б) Я намагаюся переконати іншого в перевазі моєї позиції.

17. а) Зазвичай я наполегливо намагаюся досягти свого.

б) Я намагаюся зробити все, щоб уникнути марної напруженості.

18. а) Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

б) Я даю можливість іншому мати свою думку, якщо він також іде мені назустріч.

19. а) Передусім я намагаюся чітко з'ясувати те, у чому полягають усі порушені інтереси й спірні питання.

б) Я намагаюся відкласти рішення спірного питання, щоб згодом розв'язати його остаточно.

20. а) Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.

б) Я намагаюся знайти найкраще поєднання вигод і втрат для нас обох.

21. а) Під час переговорів я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

б) Я завжди схильюся до прямого обговорення проблеми.

22. а) Я намагаюся знайти серединну позицію між моєю думкою та думкою іншої людини.

б) Я відстоюю свої бажання.

23. а) Як правило, я турбуюся про те, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

б) Іноді я надаю можливість іншим узяти на себе відповідальність за розв'язання спірного питання.

24. а) Якщо позиція іншого видається мені важливою, я намагатимуся йти назустріч його бажанням.

б) Я намагаюся переконати іншого дійти компромісу.

25. а) Я намагаюся довести іншому логіку й переваги моїх поглядів.

б) Ведучи переговори, я намагаюся бути уважним до бажань іншого.

26. а) Я пропоную серединну позицію.

б) Я майже завжди стурбований тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

27. а) Зазвичай я уникаю позиції, що може викликати суперечки.

б) Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість наполягти на своєму.

28. а) Зазвичай я наполегливо намагаюся досягти свого.

б) Налагоджуючи ситуацію, я намагаюся знайти підтримку в іншого.

29. а) Я пропоную серединну позицію.

б) Вважаю, що не завжди варто хвилюватися через якісь розбіжності, що виникають.

30. а) Я намагаюся не зачіпати почуттів іншого.

б) Я завжди дотримуюся такої позиції в спірному питанні, щоб досягти успіху.

Бланк для відповідей

№ пари	А	б	№ пари	а	б
1			16		
2			17		

3			18		
4			19		
5			20		
6			21		
7			22		
8			23		
9			24		
10			25		
11			26		
12			27		
13			28		
14			29		
15			30		

Опрацювання результатів

Кількість балів, яку Ви набрали за кожною шкалою, визначає тенденції дотримання відповідної поведінки в конфліктних ситуаціях. Бали підраховуються за наведеним далі ключем.

Ключ до відповідей

№ з/п	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
1				а	б
2		б	А		
3	а				б
4			А		б
5		а		б	
6	б			а	
7			Б	а	
8	а	б			
9	б			а	
10	а		Б		
11		а			б
12			Б	а	
13	б		А		
14	б	а			
15				б	а
16	б				а
17	а			б	
18			Б		а
19		а		б	
20		а	Б		

21		б			а
22	б		А		
23		а		б	
24			Б		а
25	а				б
26		б	А		
27				а	б
28	а	б			
29			А	б	
30		б			а

Інтерпретація результатів

Стиль поведінки, що має найбільше кількісне значення, вважається домінуючим. Можливі випадки, коли людина у конфліктних ситуаціях використовує різні стилі поведінки, що є найкориснішими.

Стиль суперництва (конкуренції). Прагнення досягти задоволення власних інтересів, незважаючи на інтереси інших. Активність дій та вольових зусиль. Орієнтація на власні ідеали та здібності. Авторитарність, яка спрацьовує в ситуаціях, коли потрібно швидко ухвалити рішення; якщо людина, яка приймає рішення,— досвідчений керівник; якщо ситуація є критичною або інші люди розгубилися, комусь потрібно зрештою прийняти рішення.

Стиль співпраці. Активна участь у розв’язанні конфлікту з відстоюванням як своїх інтересів, так і інтересів партнерів. Спільне обговорення проблем та потреб сторін спрацьовує в ситуаціях, де рішення є важливим для обох сторін; якщо стосунки з партнерами довготривалі й корисні; якщо є час і можливість попрацювати над подальшим розв’язанням складної ситуації; якщо бажання обох сторін збігаються; якщо між партнерами є статусна рівновага.

Стиль компромісу. Здатність поступитися своїми інтересами з обох сторін, що беруть участь у конфлікті. Прагнення прийняти рішення, що задовольняє обидві сторони, спрацьовує в ситуаціях, якщо ці сторони мають однакову владу, але протилежні інтереси; якщо необхідно виграти час і Вас задовольняє часткове рішення; якщо рішення потрібно прийняти швидко, тому що це найбільш економічний і ефективний шлях; інші підходи до розв’язання проблеми видаються неефективними; є бажання зберегти стосунки з протилежною стороною.

Стиль уникнення. Відсутність прагнення до кооперації. Пасивність у відстоюванні своїх прав через неважливість для Вас розв’язання проблеми або у безвиході. Перенесення відповідальності за розв’язання проблеми на інших спрацьовує в ситуаціях, коли напруженість конфлікту досить висока і необхідно її послабити; якщо рішення настільки незначні, що не слід витратити сили на їхню зміну; якщо

потрібно виграти час на збирання доказів і підтримку іншого рішення; якщо виникає відчуття, що інші мають більше шансів на розв'язання проблеми.

Стиль пристосування. Здатність діяти спільно з партнером заради його інтересів. Прагнення до гармонії у стосунках, комфортності обох сторін спрацьовує в ситуаціях, коли необхідно зберегти мирні стосунки з партнерами; якщо наслідок конфлікту важливіший для партнерів, ніж для Вас; якщо у Вас замало влади або шансів на перемогу; якщо важливішими є інтереси партнера, а не власні; якщо Ви вважаєте, що для партнера таке рішення буде певним уроком, навіть якщо воно неправильне.

Додаток Б. Результати опитування, проведеного за методикою Тематичного апперцептивного тесту (ТАТ)

Результати українських студентів (група А)

Результати українських студентів												
	Респоднент 1	Респоднент 2	Респоднент 3	Респоднент 4	Респоднент 5	Респоднент 6	Респоднент 7	Респоднент 8	Респоднент 9	Респоднент 10	Респоднент 11	Респоднент 12
1	Поважає батьків, йде на	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Поважає маму, конф	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Засуджує батьків, част
2	Сімейні стосунки компр	Сімейні стосунки ком	Сімейні стосунки ком	Сімейні стосунки ко	Чудові стосунки в род	Сімейні стосунки пр	Сімейні стосунки ко	Сімейні стосунки ко	Сімейні стосунки п	Сімейні стосунки др	Сімейні стосунки ком	Сімейні стосунки ком
3BM	Сприймає себе як гетеро	Сприймає себе як ге	Сприймає себе як біс	Сприймає себе як г	Сприймає себе як гет	Сприймає себе як ге	Сприймає себе як ге	Сприймає себе як ге	Сприймає себе як ге	Сприймає себе як ге	Сприймає себе як біс	Сприймає себе лесбій
3GF	Стало шкода персонажа	Стало шкода персон	Засуджує персонажа	Стало шкода персо	Стало шкода персон	Стало шкода персон	Нерозуміє вибір пер	Стало шкода персо	Стало шкода персо	Нерозуміла вибір пе	Стало шкода персон	Стало шкода жінку, щ
4	Комплекси у сфері сексу	Відсутні комплекси в	Відсутні комплекси в	Відсутні комплекси	Відсутні комплекси в	Відсутні комплекси в	Відсутні комплекси	Відсутні комплекси	Відсутні комплекси	Відсутні комплекси	Комплексує, що її до	Комплексує, що її вибі
5	Згадав дитинство з мато	Згадав дитинство з м	Згадав дитинство з ба	Згадав дитинство з	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з б	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з	Згадав дитинство з	Згадав дитинство з	Згадав дитинство з ба	Згадала дитинство з
6BM	Поважає маму та бабуск	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків, засу
6GF	Асоціація з нерівним шл	Асоціація з нерівним	Асоціація з нахабни	Асоціація з нерівни	Асоціація з ревнивим	Асоціація з нерівним	Асоціація з нерівни	Асоціація з нерівни	Асоціація з нерівни	Асоціація з нерівним	Асоціація з нерівним	Асоціація з сексуальн
7BM	Засуджує тата	Засуджує бабусю	Засуджує маму	Засуджує тата	Засуджує маму	Засуджує тата	Засуджує вибір баб	Засуджує тата	Засуджує тата	Засуджує тата	Засуджує маму	Засуджує вибір мами
7GF	Згадав дитинство з мато	Згадав дитинство з м	Згадав дитинство з м	Згадав дитинство з	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з м	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з	Згадав дитинство з	Згадав дитинство з ма	Згадала дитинство з	Згадала дитинство з б
8BM	Впізнав рушницю, прип	Впізнав рушницю	Впізнав рушницю	Впізнав рушницю	Впізнала рушницю,	Впізнав рушницю	Впізнала рушниц	Не впізнав рушниц	Впізнав рушницю	Впізнав рушницю, п	Впізнала рушницю,	Впізнала рушницю
8GF	Жінка мріє про родину, ц	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щос	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щос	Жінка мріє про щос	Жінка мріє про щос	Жінка мріє про щос	Жінка мріє про щос	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось д
9BM	Всі дуже багато працює	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато пра	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато пра	Всі дуже багато пра	Всі дуже багато пра	Всі дуже багато пра	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац
9GF	Описав картину як двох с	Описав картину як дв	Описав картину як дв	Описав картину як д	Описала картину як	Описав картину як д	Описала картину як	Описав картину як	Описав картину як д	Описав картину як дв	Описала як зустріч дв	Описала як зустріч дво
10	Описав як сцену зустрічі	Описав як сцену зустр	Описав як сцену зустр	Описав як сцену зустр	Описала як сцену роз	Описав як сцену зустр	Описала як сцену зу	Описав як сцену зу	Описав як сцену зустр	Описав як сцену зустр	Описала як сцену роз	Описала як сцену зустр
11	Страх невідомості, падін	Страх падіння з висо	Страх падіння з висо	Страх падіння з вис	Страх падіння з висот	Страх падіння з висо	Страх падіння з вис	Страх падіння з вис	Страх падіння з вис	Страх падіння з висот	Страх падіння з висот	Страх невідомості
12M	Літній чоловік спробує з	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спробу	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спробу	Літній чоловік прийш	Літній чоловік прийшо
12F	Мати боїться, що дочка з	Мати боїться, що доч	Мати боїться, що доч	Мати боїться, що до	Мати боїться за свою	Мати боїться, що доч	Свекруха заздрить м	Мати боїться, що д	Мати боїться, що до	Мати боїться, що доч	Мати боїться, що дочка з	Мати боїться, що дочка з
12BG	Човен відвезе до чогось	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо
13MF	Чоловік згвалтував жінку	Чоловік побачив сме	Чоловік побачив сме	Чоловік побачив см	Чоловік побачив сме	Чоловік побачив сме	Чоловік побачив см	Чоловік побачив см	Чоловік побачив см	Чоловік побачив сме	Чоловік побачив сме	Чоловік згвалтував жі
13B	Згадав дитинство з бабус	Згадав дитинство з б	Згадав дитинство з ба	Згадав дитинство з	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з б	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з	Згадав дитинство з	Згадав дитинство з ба	Згадала дитинство з	Згадала дитинство з б
13G	Дівчина повертається до	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєть	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєть	Дівчина повертаєть	Дівчина повертаєть	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс
14	Людина сподівається на	Людина сподіваєтьс	Людина сподіваєтьс	Людина сподіваєть	Людина сподіваєтьс	Людина сподіваєтьс	Людина сподіваєтьс	Людина сподіваєтьс	Людина сподіваєтьс	Людина сподіваєтьс	Людина сподіваєтьс	Людина сподіваєтьс на світле майбутнє
15	Страх смерті, припустив	Страх смерті	Страх смерті, припус	Страх смерті	Страх смерті	Страх смерті	Страх смерті	Страх смерті	Страх смерті	Страх смерті	Страх смерті	Страх смерті
16	Нова історія, нове життя	Нова історія, нове жи	Нова історія, нове жи	Нова історія, нове ж	Нова історія, нове жи	Нова історія, нове ж	Нова історія, нове ж	Нова історія, нове ж	Нова історія, нове ж	Нова історія, нове жи	Нова історія, нове жи	Нова історія, нове жи
17BM	Чоловік втікає від кохан	Чоловік втікає від ко	Чоловік втікає підійм	Чоловік втікає від ко	Чоловік втікає від кох	Чоловік втікає від ко	Чоловік підіймаєтьс	Чоловік втікає від ко	Чоловік втікає від ко	Чоловік втікає від кох	Чоловік спускаєтьс	Чоловік підіймаєтьс н
17GF	Засудив бажання жінки	Засудив бажання жі	Засудив бажання жі	Засудив бажання жі	Засудила бажання жі	Засудив бажання жі	Засудила бажання жі	Засудив бажання жі	Засудив бажання жі	Засудив бажання жі	Засудив бажання жі	Засудив бажання жі
18BM	Страх перед нападом зі	Страх перед нападо	Страх перед нападо	Страх перед невідом	Страх перед невідом	Страх перед невідом	Страх перед невідом	Страх перед невідом	Страх перед невідом	Страх перед нападо	Страх перед нападо	Страх перед невідом
18GF	Боротьба суперниць	Боротьба суперниць	Боротьба суперниць	Боротьба суперниц	Боротьба сестер	Боротьба суперниць	Боротьба подруг	Боротьба суперниц	Боротьба суперниц	Боротьба суперниц	Боротьба матері й до	Боротьба суперниць
19	Пожалів, що нема кому	Пожалів, що нема к	Пожалів, що нема к	Пожалів, що нема к	Пожаліла, що нема к	Пожалів, що нема к	Пожаліла, що нема	Пожалів, що нема	Пожалів, що нема	Пожалів, що нема к	Пожаліла, що нема к	Пожаліла про втрачен

Продовження Додатку Б

Результати турецьких студентів (група Б)

Результати турецьких студентів											
	Респоднент 1	Респоднент 2	Респоднент 3	Респоднент 4	Респоднент 5	Респоднент 6	Респоднент 7	Респоднент 8	Респоднент 9	Респоднент 10	Респоднент 11
1	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Засуджує батьків, че	Поважає батьків, йде	Поважає батьків, йде	Засуджує батьків, че	Поважає батьків, йде на компроміс з
2	Сімейні стосунки ко	Сімейні стосунки ко	Сімейні стосунки ко	Сімейні стосунки ко	Сімейні стосунки ко	Сімейні стосунки ко	Сімейні стосунки пр	Сімейні стосунки ко	Сімейні стосунки ко	Сімейні стосунки пр	Сімейні стосунки компромісні, закоха
3BM	Сприймає себе як ге	Сприймає себе як бі	Сприймає себе як бі	Сприймає себе як ге	Сприймає себе як ге	Сприймає себе як бі	Сприймає себе лес	Сприймає себе як ге	Сприймає себе як ге	Сприймає себе гомо	Сприймає себе як гетеросексуальний
3GF	Нерозуміє вибір пер	Засуджує персонаж	Засуджує персонаж	Нерозуміє вибір пе	Засуджує персона	Засуджує персонаж	Стало шкода жінку,	Нерозуміла вибір	Нерозуміє вибір пе	Стало шкода жінку, і	Нерозуміла вибір персонажа
4	Відсутні комплекси в	Відсутні комплекси в	Відсутні комплекси в	Відсутні комплекси в	Відсутні комплекси в	Відсутні комплекси в	Комплексує, що її в	Комплекси у сфері с	Відсутні комплекси в	Комплексує, що його	Комплекси у сфері сексуальності, дум
5	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з б	Згадала дитинство з	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з	Згадав дитинство з	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з б	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з б	Згадав дитинство з бабусею, дідусем
6BM	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків, за	Поважає батьків	Поважає батьків	Поважає батьків, за	Поважає батьків
6GF	Асоціація з нерівним	Асоціація з нахабни	Асоціація з нахабн	Асоціація з нерівни	Асоціація з нахабн	Асоціація з нахабн	Асоціація з сексуал	Асоціація з нерівни	Асоціація з нерівни	Асоціація з сексуаль	Асоціація з нерівним шлюбом
7BM	Засуджує вибір бабу	Засуджує маму	Засуджує тата	Засуджує вибір баб	Засуджує маму	Засуджує маму	Засуджує вибір мам	Засуджує тата	Засуджує вибір баб	Засуджує вибір мам	Засуджує тата
7GF	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з м	Згадала дитинство з	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з	Згадав дитинство з	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з м	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з б	Згадав дитинство з мамою та бабусею
8BM	Впізнала рушницю	Впізнав рушницю	Впізнала рушницю	Впізнала рушницю	Впізнав рушницю	Впізнав рушницю	Впізнала рушницю	Впізнав рушницю,	Впізнала рушницю	Впізнав рушницю	Впізнав рушницю, припустив, що хлс
8GF	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось	Жінка мріє про щось добре
9BM	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато прац	Всі дуже багато працювали
9GF	Описала картину як з	Описав картину як д	Описала картину як з	Описала картину як з	Описав картину як з	Описав картину як д	Описала як зустріч	Описав картину як д	Описала картину як з	Описав як зустріч дв	Описав картину як двох суперниць
10	Описала як сцену зу	Описав як сцену зу	Описала як сцену з	Описала як сцену з	Описав як сцену зу	Описав як сцену зу	Описала як сцену з	Описав як сцену зу	Описала як сцену з	Описав як сцену зу	Описав як сцену зустрічі чоловіка та ж
11	Страх падіння з висо	Страх падіння з висо	Страх падіння з висо	Страх падіння з висо	Страх падіння з висо	Страх падіння з висо	Страх невідомості	Страх падіння з висо	Страх падіння з висо	Страх невідомості	Страх падіння з висоти
12M	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спроб	Літній чоловік прий	Літній чоловік спроб	Літній чоловік спроб	Літній чоловік прий	Літній чоловік спробує врятувати леж
12F	Свекруха заздрить м	Мати боїться, що доч	Мати боїться, що доч	Свекруха заздрить м	Мати боїться, що доч	Мати боїться, що дочка	зробить помилк	Мати боїться, що доч	Свекруха заздрить м	Свекруха образилас	Мати боїться, що дочка зробить поми.
12BG	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чо	Човен відвезе до чогось нового
13MF	Чоловік побачив сме	Чоловік побачив сме	Чоловік побачив сме	Чоловік побачив сме	Чоловік побачив сме	Чоловік побачив сме	Чоловік згвалтував	Чоловік побачив сме	Чоловік побачив сме	Чоловік згвалтував ж	Чоловік побачив смерть жінки
13B	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з б	Згадала дитинство з	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з	Згадав дитинство з	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з б	Згадала дитинство з	Згадав дитинство з б	Згадав дитинство з бабусею, дідусем
13G	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертаєтьс	Дівчина повертається додому
14	Людина сподівається	Людина сподівається	Людина сподівається	Людина сподівається	Людина сподівається	Людина сподівається	на світле майбутн	Людина сподівається	Людина сподівається	Людина сподівається	Людина сподівається на світле майбу
15	Страх смерті	Страх смерті, припу	Страх смерті, припу	Страх смерті	Страх смерті, припу	Страх смерті, припу	Страх смерті	Страх смерті	Страх смерті	Страх смерті	Страх смерті
16	Нова історія, нове жи	Нова історія, нове жи	Нова історія, нове жи	Нова історія, нове жи	Нова історія, нове жи	Нова історія, нове жи	Нове життя	Нова історія, нове жи	Нова історія, нове жи	Нове життя	Нова історія, нове життя
17BM	Чоловік підіймається	Чоловік втікає підій	Чоловік втікає підій	Чоловік підіймається	Чоловік втікає підій	Чоловік втікає підій	Чоловік підіймається	Чоловік втікає від по	Чоловік підіймається	Чоловік підіймається	Чоловік втікає від пожежі
17GF	Засудила бажання ж	Засудив бажання жі	Засудила бажання ж	Засудила бажання ж	Засудив бажання жі	Засудив бажання жі	Засудила бажання ж	Засудив бажання жі	Засудила бажання ж	Засудив бажання жі	Засудив бажання жінки покінчити з ж
18BM	Страх перед невідом	Страх перед нападо	Страх перед напад	Страх перед невідом	Страх перед напад	Страх перед напад	Страх перед невідом	Страх перед нападо	Страх перед невідом	Страх перед невідом	Страх перед нападом зі спина
18GF	Боротьба подруг	Боротьба суперниц	Боротьба суперниц	Боротьба подруг	Боротьба суперниц	Боротьба суперниц	Боротьба суперниц	Боротьба суперниц	Боротьба подруг	Боротьба суперниц	Боротьба суперниц
19	Пожаліла, що нема	Пожалів, що нема	Пожаліла, що нема	Пожаліла, що нема	Пожалів, що нема	Пожалів, що нема	Пожаліла про втра	Пожалів, що нема	Пожаліла, що нема	Пожалів про втрачен	Пожалів, що нема кому розчистити дс

Інструкція

Робота з ТАТ починається з пред'явлення інструкції. Обстежуваний зручно сидить, налаштувавшись працювати щонайменше годину-півтори, кілька таблиць (не більше 3-4) лежать наготові зображенням вниз. Інструкція складається з двох частин. Перша частина інструкції повинна зачитуватися дослівно напам'ять, причому два рази поспіль, незважаючи на можливі протести обстежуваного. Текст першої частини інструкції:

«Я буду показувати Вам картини, Ви подивіться на картину і, відштовхуючись від неї, складете оповідання, сюжет, історію. Постарайтеся запам'ятати, що потрібно в цьому оповіданнячко згадати. Ви скажете, що, по-Вашому, це за ситуація, що за момент зображений на картині, що відбувається з людьми. Крім того, скажете, що було до цього моменту, минулого стосовно нього, що було раніше. Потім скажете, що буде після цієї ситуації, в майбутньому по відношенню до неї, що буде потім. Крім того треба сказати, що відчувають люди, зображені на картині або хто-небудь з них, їх переживання, емоції, почуття. І ще скажете, що думають люди, зображені на картині, їхні міркування, спогади, думки, рішення».

Цю частину інструкції не можна змінювати (за винятком форми звернення до обстежуваного - на "ви" або на "ти", - яка залежить від конкретних відносин між ним і психологом). М.З. Дукаревіч, якій належить цей варіант інструкції, коментує його наступним чином. Формула "відштовхуючись від неї" важлива в зв'язку з тим, що наша система шкільної освіти привчає нас складати розповіді за картинками, тут же завдання принципово інше - не розшифровувати те, що закладено в зображенні, а відштовхуючись від нього, уявити щось. Слово "оповіданнячком" навмисно вживається з зменшувальним суфіксом, щоб зняти асоціацію з розповіддю як літературною формою і тим самим принизити значущість завдання, послабити внутрішню напруженість, яка може виникати у обстежуваного. З цією ж метою дається синонімічний ряд "оповіданнячко, сюжет, історію". Залежно від своїх індивідуальних особливостей обстежуваний може зв'язати сенс завдання з будь-яким з цих трьох слів, що рятує від ризику неправильного розуміння сенсу завдання, можливого в тому випадку, якщо обмежитися будь-яким одним позначенням.

Інструкція містить виділення п'яти моментів, які повинні бути присутніми в оповіданнях: 1) момент (справжнє), 2) минуле, 3) майбутнє, 4) почуття, 5) думки. Багатослівність інструкції і велике число сполучних і розділових оборотів служать цілю чітко розмежувати ці 5 моментів, уникнувши при цьому нумерації: "по-перше, по-друге тощо" Інструкція передбачає можливість вільно варіювати порядок викладу. Кожен з цих п'яти моментів також заданий у вигляді синонімічного ряду, що допускає широкий спектр індивідуальних інтерпретацій і тим самим що сприяє проєкції на утримання оповідань індивідуального образу світу та індивідуальних способів переробки інформації. Так, наприклад, ряд "до цього моменту, минулого стосовно нього, раніше" відкриває можливість говорити як про безпосереднє минулому, вимірюваному годинами або хвилинами, так і про віддалене, навіть історичному минулому. Те ж відноситься до майбутнього і іншим пунктам інструкції. Наприклад, одному нічого не говорить

слово "емоції", зате зрозуміло слово "почуття", для Іншого слово "почуття" відноситься до чогось піднесеного, зате слово "переживання" цілком споживано, для третього ж слово "переживання" обов'язково означає що - то конфліктне, хворобливе, а от слово "емоції" більш нейтрально. Різні слова мають для різних людей Різний особистісний сенс. Вживання синонімічних рядів дозволяє уникнути зайвої смислової однозначності ситуації для обстежуваного і сприяє тим самим проєкції його власних смислів.

Після повторення двічі першій частині інструкції слід своїми словами і в будь-якому порядку повідомити наступне (друга частина інструкції):

- "правильних" або "неправильних" варіантів не буває, будь-яка розповідь, відповідній інструкції, добра;

- розповідати можна в будь-якому порядку. Краще не продумувати заздалегідь всю розповідь, а починати відразу говорити перше, що прийде в голову, а зміни або поправки можна ввести потім, якщо буде в цьому потреба;

- літературна обробка не потрібна, літературні достоїнства оповідань оцінюватися не будуть. Головне, щоб було зрозуміло, про що йде мова. Якесь приватні питання можна буде задати по ходу. Останній пункт не цілком відповідає істині, оскільки насправді логіка оповідань, лексика і т.п. входять до числа значущих діагностичних показників.

Після того, як обстежуваний підтвердить, що він зрозумів інструкцію, йому дається перша таблиця. У тому випадку, якщо якісь з п'яти основних пунктів (наприклад, майбутнє чи думки героїв) будуть відсутні в його розповіді, то основну частину інструкції слід повторити ще раз. Те ж саме можна зробити ще раз після другого оповідання, якщо і в ньому буде згадано не всі. Починаючи з третього оповідання інструкція більше не нагадується, а відсутність в оповіданні тих чи інших моментів розглядається як діагностичний показник. Якщо обстежуваний буде задавати питання типу "Чи все я сказав?", То на них слід відповідати: "Якщо Ви вважаєте, що все, то розповідь закінчена, переходите до наступної картинки, якщо вважаєте, що ні, і щось потрібно додати, то додайте". Така конструкція має бути присутня у всіх відповідях психолога на запитання обстежуваного: проговорюються всі альтернативи. Інша форма відповіді буде підштовхувати обстежуваного до певного рішення, що небажано.

Після закінчення першого і другого оповідань слід запитати у обстежуваного, чи не було інших варіантів. Питання задається обов'язково в минулому часі, щоб обстежуваний не сприйняв його як завдання. Якщо варіанти були, їх слід записати. Після цього варто перепитати про це ще раз через деякий час, пропустивши кілька оповідань, і вже більше до цього не повертатися.

При відновленні роботи на початку другого сеансу необхідно запитати у обстежуваного, чи пам'ятає він, що потрібно робити, і попросити його відтворити інструкцію. Якщо він правильно відтворює основні 5 пунктів, то можна починати працювати. Якщо якісь моменти виявляються пропущені,

необхідно нагадати "Ви забули ще ...", і після цього приступити до роботи, тим паче не повертаючись до інструкції.

Мюррей пропонує давати на другому сеансі змінену інструкцію з посиленням акцентом на волі уяви: "Ваші перші десять оповідань були прекрасні, але Ви занадто обмежували себе повсякденним життям. Хотілося б, щоб Ви відволіклися від неї і дали велику свободу своїй уяві". Давати таку додаткову інструкцію має сенс у тому випадку, якщо дійсно перші оповідання відрізнялися явною скутістю і убогістю уяви. В іншому випадку вона може зіграти негативну роль. Тут, як і у всіх інших випадках, необхідно орієнтуватися на індивідуальні особливості обстежуваного.

Спеціальні інструкції потрібні при роботі з таблицею 16 (чисте біле поле). Нерідко вона не бентежить обстежуваного, і він без додаткових інструкцій дає повноцінну розповідь. У цьому випадку єдине, що слід зробити - це по закінченні розповіді попросити уявити іншу ситуацію і скласти ще одне оповідання. Коли і він буде завершений, слід попросити зробити те ж саме втретє. Справа в тому, що таблиця 16 виявляє актуально значущі проблеми обстежуваного. Проте в тому випадку, якщо працюють механізми психологічного захисту перешкоджають вільному прояву в цьому разі оповідання особистісних проблем, то ця актуальна проблематика в першому сюжеті витісняється, а в другому і особливо в третьому проявляється найбільш яскраво. Якщо захист не настільки сильний, то найбільш інформативним буде перший варіант.

Обстежуваний може після деякої паузи почати абстрактно - філософські міркування про білому світі або про такі речі як світло, чистота і т.п. У цьому випадку, коли він закінчить ці міркування, йому слід сказати: "Справа не в тому, що це біле, чисте і т.д., а в тому, що Ви можете уявити собі на цьому місці будь-яку картину, і далі працювати з нею як з іншими. Що Ви тут уявляєте собі?" Коли обстежуваний дасть опис ситуації, його слід попросити скласти розповідь. Якщо він почне відразу з розповіді, після його закінчення слід попросити обстежуваного описати уявну картину, яка послужила основою для розповіді. Слід припиняти спроби представити на білому полі якусь відому, реально існуючу картину. "Це Репін, а Ви складете своє - що б Ви зобразили, якби були художником". У цьому випадку також потрібні три варіанти оповідань, причому філософствування на тему білого кольору в рахунок не йдуть.

Можлива, нарешті, реакція подиву чи навіть обурення: "Тут же нічого не зображено!", "Що ж мені розповідати!". У цьому випадку слід почекати деякий час, і якщо обстежуваний не почне складати розповідь за придуманою картині самостійно, йому слід дати інструкцію уявити собі на цьому аркуші будь-яку картину і описати її, а потім скласти по ній розповідь. Потім запитуйте другий і третій варіант.

Нарешті, після завершення розповіді за останньою, двадцятою таблицею, Мюррей рекомендує пройтися по всіх творах розповідей і запитати обстежуваного, які були джерела кожного з них - чи спиралася розповідь на особистий досвід, на матеріал прочитаних книг або кінофільмів, на розповіді знайомих або ж є чистою вигадкою. Ця інформація не завжди дає що-небудь корисне, але в ряді випадків

допомагає відокремити запозичені сюжети від продуктів власної фантазії обстежуваного і тим самим приблизно оцінити ступінь проєктивності кожного з оповідань. Мюррей також рекомендує використовувати це опитування для стимулювання вільних асоціацій обстежуваного з приводу вигаданих оповідань, однак це виходить за межі власне процедури ТАТ і може використовуватися як додаткова процедура при глибокому клінічному обстеженні.

Запис результатів і складання протоколу

При обстеженні за допомогою ТАТ протоколюванню підлягає наступне:

1. Повний текст всього, що говорить обстежуваний в тій формі, в якій він це говорить, з усіма вставками, відверненнями, застереженнями, аграмматизмами, повтореннями і словами-паразитами. Якщо він хоче виправити щось раніше сказане, слід записати ті виправлення, які він вносить, не змінюючи нічого в попередньому записі.

2. Все, що говорить психолог, обміни репліками з обстежуваним, питання обстежуваного та відповіді психолога, питання психолога та відповіді обстежуваного.

3. Відносно довгі паузи в ході складання розповіді.

4. Латентний час - від пред'явлення картини до початку розповіді - і загальний час розповіді - від першого до останнього слова. Час, витрачений на уточнює питання, що не приплюсовується до загального часу розповіді.

5. Положення картини. Для деяких картин неясно, де верх, де низ, і обстежуваний може її вертати. Повороти картини необхідно фіксувати. Положення таблиці відзначають кутом, вершина якого означає верхній край таблиці, або буквами: Λ - основне положення таблиці, $>$ - верхній край таблиці праворуч, v - таблиця перегорнуто, $<$ - верхній край таблиці ліворуч. Якщо обстежуваний буде питати, як правильно тримати, слід відповідати: "Як Вам зручно, так і тримаєте".

6. Емоційний настрій обстежуваного, настрої, динаміку його настрою і емоційних реакцій по ходу обстеження і в процесі розповідання.

7. Невербальні реакції і прояви обстежуваного - жести, міміку, пози: знизив плечима, посміхнувся, насупився, змінив одну позу на іншу (відкриту на скуту або навпаки).

Великий обсяг інформації, який необхідно фіксувати, породжує певні технічні складнощі. Цих складнощів можна уникнути, якщо записувати розповіді на магнітофон з подальшою їх розшифровкою. У цьому випадку, безпосередньо в ситуації обстеження, психолога доведеться фіксувати тільки невербальні прояви обстежуваного і повороти картин, і він може цілком присвятити себе підтримці робочої атмосфери та контакту з обстежуваним і контролю за ходом обстеження. Розшифровка запису зажадає додаткового часу і зусиль, однак при цьому буде збережена вся необхідна інформація без пропусків і спотворень. Єдине спотворення, яке може виникнути в цьому випадку - неготовність обстежуваного говорити перед мікрофоном. Прихована запис технічно складна і етично некоректна, тому

варто витратити 15-20 хвилин на те, щоб обстежуваний звук до включеного магнітофону - можна щось разом записати, прослухати - якимось пограти з ним. Після цього можна починати роботу з ТАТ.

Якщо в розпорядженні психолога немає диктофона (або лаборанта - протоколіста), йому доводиться фіксувати одночасно всю інформацію самому і паралельно контролювати хід обстеження і взаємодіяти з обстежуваним. Це неможливо без більш-менш значних втрат інформації, хоча існують деякі рекомендації, покликані полегшити працю психолога в такій ситуації, зокрема, наведений вище спосіб уповільнення темпу мови обстежуваного. Інша рекомендація стосується способу фіксації довгих пауз у ході розповіді. Оскільки важлива не абсолютна, а відносна довжина пауз, можна ритмічно ставити на папері рисочки, коли обстежуваний замовкає. Чим більше рисочок, тим довше пауза.

Вся зафіксована інформація зводиться в первинний протокол. Первинний протокол має єдину форму як для клінічного обстеження, так і для навчального або дослідницького досвіду і повинен містити всю інформацію, на підставі будь-якою людиною в будь-який час може бути виконана обробка та інтерпретація результатів за будь-якою інтерпретативною схемою.

Вступний лист протоколу (так звана "шапка") повинен містити як загальну інформацію, що вимагається в будь-якому протоколі тестування з будь-якою психодіагностичною методикою (стать, вік, освіта, професія обстежуваного, прізвище психолога, що проводить обстеження, дата обстеження), так і більш розгорнуту характеристику обстежуваного (сімейний стан; члени сім'ї; стан здоров'я; успіхи у професійній кар'єрі; основні віхи в біографії) і ситуації обстеження (місце обстеження; точний час; спосіб фіксації результатів; інші особливості ситуації; ставлення обстежуваного до ситуації обстеження та до психолога).

В основній частині протоколу фіксується текст оповідань і всі інші перераховані вище види інформації. Цей протокол є основою для подальшої роботи - вичленування діагностичних показників та інтерпретації результатів обстеження.

Інтерпретація результатів

Г. Ліндзі виділяє ряд базових припущень, на яких будується інтерпретація ТАТ. Вони носять досить загальний характер і практично не залежать від використовуваної схеми інтерпретації. Первинне допущення полягає в тому, що завершуючи або структуруючи незавершену або неструктуровану ситуацію, індивід виявляє в цьому свої прагнення, диспозиції і конфлікти. Наступні 5 припущень пов'язані з визначенням найбільш діагностично інформативних оповідань або їх фрагментів.

1. Пишучи історію, оповідач зазвичай ідентифікується з однією з дійових осіб, і бажання, прагнення і конфлікти цього персонажа можуть відображати бажання, прагнення і конфлікти оповідача.

2. Іноді диспозиції, прагнення і конфлікти оповідача представлені в неявній або символічній формі.

3. Розповіді мають неоднаковою значущістю для діагностики імпульсів і конфліктів. В одних може міститися багато важливого діагностичного матеріалу, а в інших дуже мало або вона може взагалі відсутня.

4. Теми, які прямо випливають із стимульного матеріалу, швидше за все менш значущі, ніж теми, прямо не обумовлені стимульним матеріалом.

5. Повторювані теми з найбільшою ймовірністю відображають імпульси і конфлікти оповідача.

І, нарешті, ще 4 допущення пов'язані з висновками з проєктивного змісту оповідань, що стосуються інших аспектів поведінки.

1. Розповіді можуть відображати не тільки стійкі диспозиції і конфлікти, але й актуальні, пов'язані з поточною ситуацією.

2. Розповіді можуть відображати події з минулого досвіду суб'єкта, в яких він не брав участь, але був їх свідком, читав про них і т.п. Водночас сам вибір цих подій для розповіді пов'язаний з його імпульсами і конфліктами.

3. У розповідях можуть відбиватися, поряд з індивідуальними, групові та соціокультурні установки.

4. Диспозиції і конфлікти, які можуть бути виведені з розповідей, не обов'язково проявляються в поведінці або відображаються у свідомості оповідача.

У переважній більшості схем обробки та інтерпретації результатів ТАТ, інтерпретації передують виокремлення та систематизація діагностично значимих показників на підставі формалізованих критеріїв. В.Е. Реньге називає цю стадію обробки симптомологічним аналізом. На основі даних симптомологічного аналізу робиться наступний крок - синдромологічний аналіз за Реньге, який полягає у виділенні стійких сполучень діагностичних показників і дозволяє перейти до формулювання діагностичних висновків, яка являє собою третій етап інтерпретації результатів. Синдромологічний аналіз, на відміну від симптомологічного, в дуже слабкою мірою піддається якій-небудь формалізації. Разом з тим він неминуче спирається на формалізовані дані симптомологічного аналізу.

Стимульний матеріал

Опис стимульного матеріалу

Повний комплект ТАТ включає в себе 31 таблицю, одна з яких - чисте біле поле. Всі інші таблиці містять чорно - білі зображення з тим або іншим ступенем невизначеності, причому в багатьох випадках невизначеність стосується не тільки сенсу ситуації, але й того, що власне, зображено. ТАТ, виконаний друкарським способом, друкується на білому Бристольському картоні; при роботі з перифотографували ТАТ необхідно пам'ятати, що відповідні зображення можуть вийти тільки на матовому фотопапері; важливо відповідність оригіналу розмірів таблиць, розміщення на них зображень і полів (у різних таблиць поля мають різну ширину), яскравості (насиченості) і контрастності (розмитості) зображень. Важливо,

щоб при копіюванні, зображення не стали ні більш розмитими, ні більш чіткими, ні темнішими, ні більш світлими.

Набір, який пред'являється для обстеження, включає 20 таблиць; їх вибір визначається статтю і віком обстежуваного.

ТАТ можна застосовувати, починаючи з 14 років, проте при роботі з людьми у віці від 14 до 18 набір таблиць буде дещо відрізнятися від звичайного набору для роботи з людьми старше 18 років - з нього виключаються і замінюються іншими таблиці, найбільш прямо актуалізуючі теми агресії і сексу.

Розрізнення "чоловічих" і "жіночих" картин сходить до поняття ідентифікації, на яке спирався Мюррей, який вважав, що схожість обстежуваного з персонажем картини (оповідання) за статтю, віком та іншими параметрами є умовою ефективності проєкції. Хоча це положення не знайшло експериментального підтвердження, поділ збереглося. Мабуть, типово чоловічі чи жіночі ситуації краще актуалізують типові для чоловіків або жінок мотиваційні тенденції (у термінах пояснювальної моделі Д. Мак-Клеланда - Дж. Аткинсона), а також краще репрезентують типові для чоловіків, або для жінок життєві відносини (в термінах діяльнісно-сміслової пояснювальної моделі). У таблиці дано короткий опис всіх картин. Символами ВМ позначені картини, використовувані при роботі з чоловіками від 14 років, символами GF - з дівчатами і жінками від 14 років, символами ВG - з підлітками від 14 до 18 років обох статей, MF - з чоловіками і жінками старше 18 років. Решта картини годяться для всіх обстежуваних. Номер картини фіксує її порядкове місце в наборі.

Кодове позначення таблиці	Опис зображення	Типові теми і ознаки, які проявляються у оповіданні
1	Хлопчик дивиться на лежачу перед ним на столі скрипку.	Ставлення до батьків, співвідношення автономії та підпорядкування зовнішнім вимогам, мотивація досягнення і її фрустрація, символічно виражені сексуальні конфлікти.
2	Сільська сцена: на передньому плані дівчина з книгою, на задньому - чоловік працює в полі, жінка постарше дивиться на нього.	Сімейні стосунки, конфлікти з сімейним оточенням в контексті проблеми автономії-підпорядкування. Любовний трикутник. Конфлікт прагнення до особистісного зростання і консервативного середовища. Жінка на задньому плані часто сприймається як вагітна, що провокує відповідну тематику. М'язиста фігура чоловіка може провокувати гомосексуальні реакції. Статєво-рольові стереотипи. У українському контексті нерідко виникають сюжети, пов'язані з вітчизняною історією і з професійним самоствердженням.

3BM	На підлозі поруч з канапою - скорчився фігура швидше за все хлопчика, поруч на підлозі револьвер.	Сприймальна стать персонажа може свідчити про приховані гомосексуальних установках. Проблеми агресії, зокрема, аутоагресії, а також депресії, суїцидальних намірів.
3GF	Молода жінка стоїть біля дверей, простягнувши до неї руку, інша рука закриває обличчя.	Депресивні почуття.
4	Жінка обіймає чоловіка за плечі; чоловік ніби прагне вирватися.	Широкий спектр почуттів і проблем в інтимній сфері: теми автономії і невірності, образ чоловіків і жінок взагалі. Напівоголена жіноча фігура на задньому плані, коли вона сприймається як третій персонаж, а не як картина на стіні, провокує сюжети, пов'язані з ревнощами, любовним трикутником, конфліктами у сфері сексуальності.
5	Жінка середніх років заглядає через напіввідчинені двері в старомодно обставлену кімнату.	Виявляє спектр почуттів, пов'язаних з образом матері. У українському контексті, однак, часто проявляються соціальні сюжети, пов'язані зі своєю інтимністю, безпекою, незахищеністю особистого життя від чужих очей.
6BM	Невисока літня жінка стоїть спиною до високої молодій людини, винувато опустила очі.	Широкий спектр почуттів і проблем у відносинах мати-син.
6GF	Молода жінка, що сидить на краю дивана, обертається і дивиться на стоячого, що у неї за спиною чоловіка середніх років з трубкою в роті.	Картина замислювалася як симетрична попередньої, що відображає відносини батько-дочка. Однак вона сприймається аж ніяк не так однозначно і може актуалізувати досить різні варіанти відносин між статями.
7BM	Сивий чоловік дивиться на молодого чоловіка, який дивиться в простір.	Виявляє відносини батько-син і похідні від них відносини до авторитетів чоловічої статі.
7GF	Жінка сидить на кушетці поруч з дівчинкою, кажучи або читаючи їй щось. Дівчинка з лялькою в руках дивиться вбік.	Виявляє відносини між матір'ю і дочкою, а також (іноді) до майбутнього материнства, коли лялька сприймається як немовля. Іноді в розповідь буває вставлений сюжет казки, яку мати розповідає або читає дочці, і, як зазначає Беллак, ця казка і виявляється найбільш інформативною.
8BM	Хлопчик-підліток на передньому плані, збоку видно ствол рушниць, на задньому плані нечітка	Ефективно актуалізує теми, пов'язані з агресією і честолюбством. Невпізнання рушниць свідчить про проблеми з контролем агресії.

	сцена хірургічної операції.	
8GF	Молода жінка сидить, спершись на руку, і дивиться в простір.	Може виявляти мрії про майбутнє або поточний емоційний фон. Беллак вважає всі розповіді по цій таблиці поверховими, за рідкісними винятками.
9BM	Четверо чоловіків у комбінезонах лежать покотом на траві.	Характеризує відносини між однолітками, соціальні контакти, відносини з референтною групою, іноді гомосексуальні тенденції або страхи, соціальні упередження.
9GF	Молода жінка з журналом і сумочкою в руках дивиться з-за дерева на іншу нарядно одягнену жінку, ще молодша, що біжить по пляжу.	Виявляє відносини з однолітками, часто суперництво між сестрами чи конфлікт матері з дочкою. Може виявляти депресивні і суїцидальні тенденції, підозрілість і приховану агресивність, аж до параної.
10	Голова жінки на плечі чоловікові.	Відносини між чоловіком і жінкою, іноді прихована ворожість до партнера (якщо в оповіданні тема розставання). Сприйняття двох чоловіків на картині змушує припустити гомосексуальні тенденції.
11	Дорога, що йде по ущелині між скелями. На дорозі - неясні фігури. З скелі висовується голова і шия дракона.	Актуалізує інфантильні і примітивні страхи, тривоги, страх нападу, загальний емоційний фон.
12M	Молодий чоловік лежить на кушетці з закритими очима, над ним схилився літній чоловік, його рука протягнута до обличчя лежачого.	Ставлення до старших, до авторитетів, страх залежності, пасивні гомосексуальні страхи, ставлення до психотерапевта.
12F	Портрет молодої жінки, за нею літня жінка в хустці з дивною гримасою.	Відносини до матері, хоча найчастіше жінка на задньому плані описується як свекруха.
12BG	Човен, прив'язана до берега річки в лісистому оточенні. Людей немає.	Беллак вважає цю таблицю корисною тільки лише при виявленні депресивних і суїцидальних тенденцій.
13MF	Молода людина стоїть, закривши обличчя руками, за ним на ліжку напівголена жіноча фігура.	Ефективно виявляє сексуальні проблеми і конфлікти у чоловіків і жінок, страх сексуальної агресії (у жінок), почуття провини (у чоловіків).
13B	Хлопчик сидить на порозі хатини.	Багато в чому аналогічна таблиці 1, хоча менш ефективна.
13G	Дівчинка піднімається сходами.	Беллак вважає цю таблицю мало корисною, як і решта суто підліткові таблиці ТАТ.

14	Силуїть чоловіка на тлі освітленого віконного отвору.	Беллак вважає, що фігура може сприйматися і як жіноча, що говорить про статевої ідентичності обстежуваних, однак наш досвід не підтверджує цього - фігура однозначно сприймається як чоловіча. Таблиця актуалізує дитячі страхи (темряви), суїцидальні тенденції, філософські та естетичні нахили.
15	Немолодий чоловік з опущеними руками стоїть серед могил.	Ставлення до смерті близьких, власні страхи смерті, депресивні тенденції, прихована агресія, релігійні почуття.
16	Чиста біла таблиця.	Дає багатий різнобічний матеріал, однак лише для обстежуваних, котрі не відчують складнощів зі словесним вираженням думок.
17BM	Оголений чоловік підіймається або спускається по канату.	Страхи, тенденція до втечі від небезпеки, гомосексуальні почуття, образ тіла.
17GF	Жіноча фігура на мосту, схилилася над поручнями, позаду високі будівлі і маленькі людські фігурки.	Корисна для виявлення суїцидальних тенденцій у жінок.
18BM	Чоловік схоплений ззаду трьома руками, фігури його супротивників не видні.	Виявляє тривоги, страх нападу, страх гомосексуальної агресії, потреба в підтримці.
18GF	Жінка стулила руки на горлі іншої жінки, схоже, зіштовхуючи її з драбини.	Агресивні тенденції у жінок, конфлікт матері з дочкою.
19	Смутні зображення хатини, занесеної снігом.	Користь під питанням.
20	Самотня чоловіча постать вночі під ліхтарем.	Як і у випадку таблиці 14, Беллак вказує, що фігура нерідко сприймається як жіноча, але наш досвід це не підтверджує. Страхи, почуття самотності, інколи оцінюється позитивно.

Послідовність пред'явлення дуже важлива. Таблиці розрізняються, по-перше, по конкретній сфері життєвих відносин, яку кожна з них зачіпає (перші картини - більш універсальні, звичні, буденні сфери; останні картини - більш специфічні, індивідуально значимі сфери), по-друге, по емоційному тону, який задається розташуванням, позами та особами людей, світлотінню, контрастами самих зображень і т.п. і, по-третє, за ступенем реалістичності. Перші картини дуже реалістичні, в картинах 8-10 виникає проблема співвіднесення між собою частин зображення і зв'язування їх в одне ціле, в картині 11 персонажа немає, що викликає труднощі у виконанні інструкції, картина 12 є фантастичною, картини 13-15 зачіпають

глибоко заховані конфлікти, картина 16 являє собою чисте біле поле, картини 17-20 теж досить незвичайні. Г. Мюррей вважав, що оскільки перші 10 картин зачіпають більш повсякденні теми, а другі 10 - більш фантастичні, оповідання по перших 10 картинах повинні відображати потреби, втілені у повсякденній поведінці, а по другим 10 картинах - витіснення або сублімовані бажання. Експериментального підтвердження цьому, однак, отримано не було. Проте один і той самий ознак може мати різне значення при появі його в перших або в останніх оповіданнях. Це, а також та обставина, що одні картини актуалізують певні конфлікти і афекти, а інші їх "гасять", обґрунтовує необхідність суворо дотримуватися послідовності пред'явлення картин. Використання неповного набору також небажано. Воно може з'явитися наслідком дефіциту часу, однак при цьому великий ризик отримання односторонніх результатів, в яких одні сторони особистості обстежуваного проявляться непропорційно яскраво, а інші не проявляться зовсім. З іншого боку, є й авторитетні думки на користь звуження набору картин. А. Хартман проводив спеціальне опитування 90 професіоналів, які ранжирували таблиці ТАТ за ступенем їх корисності для діагностики. Узгодженість оцінок виявилася досить високою. На підставі цих оцінок він виділив базовий набір, до якого входять 8 таблиць: 1, 2, 3ВМ, 4, 6ВМ, 7ВМ, 13МФ, 8ВМ. Л. Беллак на підставі свого особистого досвіду також вважає, що для індивідуального обстеження достатньо обмежитися 10-12 таблицями.

Цей обсяг, з його точки зору, оптимальний, і дозволяє провести всі обстеження за одну сесію. Необхідні при обстеженні будь-якого чоловіка таблиці: 1, 2, 3ВМ, 4, 6ВМ, 7ВМ, 11, 12М, 13МФ; для жінок в базовий набір входять 1, 2, 3ВМ, 4, 6GF, 7GF, 9GF, 11, 13МФ. До них Л. Беллак рекомендує додавати кілька інших таблиць в залежності від тих особистісних проблем, прояв яких можна передбачити

